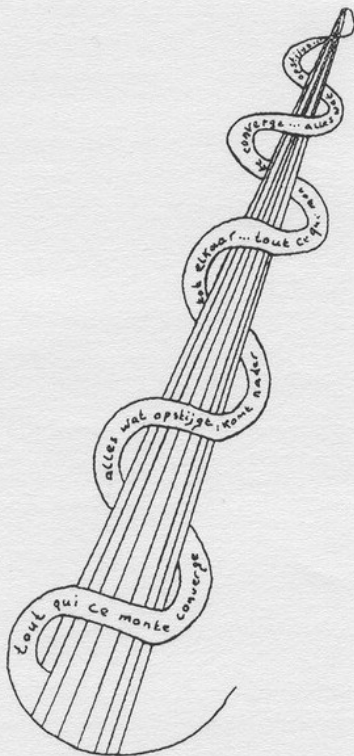


jrg. 10/ nr. 3
juni 2003

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie



STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA:
Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt elke twee maanden. Het tijdschrift staat open voor iedereen die mee wil denken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet

Het Genootschap tot
Convergentie van Wetenschap en
Religie (GCWR):

Het GCWR omvat een groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting Teilhard de Chardin. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen gaan in op 1 januari en worden zonder opzegging vóór 31 dec. stilzwijgend verlengd. U betaalt voor een hele jaargang van 6 nummers: € 16,- ; losse nummers kosten € 2,70.

Betalingen:

Voor Nederland:
op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Voor België:
Op rek. nr. 414-3342831-53 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Mortsel (België)

Adres bestuur Stichting
en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5,
1852 BS Heiloo

Tel. 072-5332690;

e-mail: sttdc@tiscali.nl

internet:

><http://www.teilharddechardin.nl><

Kopij: tot 3000 woorden per artikel, liefst per e-mail of op floppy insturen voor de 15e van elke oneven maand. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Redactie GCWR:

Ton Borsboom
Benedict Broere
Gerrit Teule
Hans Vincent

Bij de voorplaat:

Tekening naar het ontwerp van Teilhard van de keerzijde van de medaille Delamarre zoals deze is afgedrukt in Claude Cuénot 'Teilhard de Chardin'(Prismaboeken, Het Spectrum 1967, p. 118)

ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Henk Hogeboom v.B.	Evolutieer – Een hot-item in de media	p. 04-11
Ben Crul	Bij de redactie binnengekomen reacties Reactie op 'Zoektocht naar een godsbeeld' van Sjoerd L.Bonting in <i>GAMMA</i> jrg. 10 nr. 1 (febr. 2003 p. 08-10)	p. 11-28 p. 12-13
Laurens Hessel	Chaostheologie: Nog niet overtuigd	p. 14-16
Sjoerd Bonting	Commentaar op Pannenberg	p. 16-20
Sjoerd Bonting	Commentaar op Tipler	p. 21-25
Willem Fischer	Brief van een 'domme Hans'	p. 25-27
Hans Richter	Reactie op Gerrit Teule: 'Tegenstrijdige belangen' (<i>GAMMA</i> jrg. 10/2 p. 34-38)	p. 27
Hans Richter	Reactie op Frank J. Tipler: 'Het Punt Omega en het christendom-I (idem)	p. 27-28
Benedict Broere	De dialectiek van AOS-4: Chinees-Japans collectivisme	p. 29-35
Laurens Hessel	Conflict tussen islam en christendom: gevolg van oude metafysica	p. 36-40
Yoram Stein	Oproep aan godgeleerden: zie de waarheid onder ogen	p. 40+46
Ben Crul	Religies en de twee ultieme aspecten van de werkelijkheid	p. 41-46
Lucien Cosijns	De ontwikkeling van de christelijke geloofs- gemeenschappen in de voorbije 60 jaar	p. 47-50
Henk Hogeboom v.B.	Deltavisie – Overleven in een virtuele werkelijkheid	p. 51-54
Arnold Fellendans	Een manifestatie van holisme-2 (slot)	p. 55-60
Edith Brugmans	Voor u gelezen: Uit: Alice Walker 'De tempel van mijn gezel'	p. 61
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 62-63

Van de redactie

In het vorige nummer van *GAMMA* stond het begin van een lange reactie van de Amerikaanse wiskundige prof. dr. Frank J. Tipler en een korte van de Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg op de kritiek van de biochemicus en anglicaans theoloog en priester, prof. dr. Sjoerd Bonting, naar aanleiding van Tiplers boek *The Physics of Immortality*. Wij sluiten de discussie in ons blad over dit boek thans af met de antwoorden van Bonting op deze stukken (p. 16-25). Velen zullen het met de 90-jarige voormalige notaris Willem Fischer eens zijn als hij Blaise Pascal citeert: "Het hart heeft zijn redenen, die de Rede niet kent" en zich bij al het cerebraal geredeneer een 'domme Hans' gaat voelen (p. 25-27). Er is meer dan wetenschap. Er is meer dan het (neo)darwinisme als verklaring van onze evolutie, beweren de hoogleraren Cees Dekker en Ronald Meester in *Trouw* (p. 04-11). Teilhards inbreng van dit 'meer' als radiale energie, als de binnenkant van alle materie en van alle verschijnselen, als dat wat in de mens 'bewustzijn' wordt genoemd, is echter voor velen nog een straat te ver. Zij blijven nog staan op het punt *GAMMA*, waarnaar ons blad is genoemd. Wordt het niet tijd voor een Deltavisie, vragen wij ons af (p. 51-54). Wij nodigen mensen uit allerlei disciplines uit in ons blad verder daarover van gedachten te wisselen.

De bijdrage van Laurens Hessel "Conflict tussen islam en christendom: gevolg van oude metafysica" (p. 36-40) geeft al in de titel aan, waarom zo'n discussie belangrijk is: onze wereld wordt bedreigd door de (fanatieke) verdedigers van verouderde godsbeelden. De procesfilosofie en -theologie – waarvoor Ben Crul in ons blad een lans breekt (p. 41-46) – presenteert zo'n modern godsbeeld. Het is een godsbeeld dat van onze ervaarbare werkelijkheid uitgaat en daarom ook voor de wetenschap toegankelijk en aanvaardbaar kan zijn. Men zou wensen, dat de dialoog tussen de religies waarvoor Lucien Cosijns zich vanuit België sterk maakt (p. 47-50) meer vanuit het moderne wereldbeeld van Teilhard de Chardin en de procesfilosofen en –theologen gevoerd werd. Het zou de convergentie van wetenschap en religie bevorderen, hetgeen van niet te onderschatten betekenis kan worden voor stabielere verhoudingen tussen landen en volkeren. Wie huivert er niet als in de VS en de Arabische landen God en Allah worden aangeropen als verdedigers van naties? En frontst de moderne mens niet de wenkbrauwen als er gesproken wordt over een 'uitverkoren volk'?

Mede door de communicatietechnologie gaan wij ons een eenheid voelen, één volk-mensheid. Benedict Broere geeft in zijn artikelenreeks over AOS (p. 29-35) inzicht in het wereldproces van Analytische en Synthetische krachten op weg naar hun evenwicht in *Omega*. Hoe de Zuidafrikaanse generaal Jan Smuts daartoe in het Westland bijdraagt, vertelt ons Arnold Fellendans (p. 55-60). Heel bemoedigend. Zoals ook de woorden van Alice Walker op p. 61.

Evolutioneër – Een hot-item in de media

Henk Hogeboom van Buggenum

Veel van de abonnees op *GAMMA* zullen het artikel van Joep Engels *Op zoek naar de nieuwe Darwin - Evolutioneër* in dagblad Trouw d.d. 10 mei niet zonder het fronsen van de wenkbrauwen gelezen hebben. En terecht. Ik laat enkele passages uit het daarin weergegeven gesprek met de hoogleraren Dekker, Meester en Gittenberger volgen (na ►) en geef telkens een kort commentaar in cursief.

- Telkens als de twee hoogleraren een discussie willen aanzwengelen over de evolutioneër, worden ze weggezet als neo- of cryptocreationisten. Dat steekt. Dekker, hoogleraar moleculaire biofysica in Delft: "Ik verzet me tegen de grote claims die men op basis van de evolutioneër meent te mogen doen. Tegen levensbeschouwelijke uitspraken, zoals die van de bioloog Ronald Plasterk: "Wie na Darwin nog in God gelooft, is gek." Of van zijn Britse collega Richard Dawkins: "Als je niet in de evolutie gelooft, ben je onwetend of stompzinig." Is dit het zoveelste hoofdstuk in het meer dan honderd jaar oude debat tussen evolutiebiologen en creationisten? Ja, beweerde Marcel Hulspas een jaar geleden in *Skepter*, het tijdschrift dat pseudowetenschap wil ontmaskeren: "Een nieuwe, subtielere school van gelovigen probeert God boven Darwin te zetten."

Het is inderdaad uiterst merkwaardig dat er na de vele publicaties met name rond het werk van Teilhard de Chardin nog steeds door biologen en andere natuurwetenschappers veelvuldig in de media de indruk wordt gewekt, dat men de evolutioneër slechts kan accepteren als men niet in God gelooft.

- Onlangs deed Piet Borst er in zijn column in de NRC nog een schepje bovenop: sektarische opvattingen die hooguit nog in kringen van steile protestanten opgang doen. Maar Dekker en Meester wensen het creationisten-etiket niet opgeplakt te krijgen. Ze bestrijden de evolutietheorie niet, maar ze hebben grote reserves bij het darwinistische scenario waarin mutaties en selectie de gehele evolutie hebben gestuurd. Meester, hoogleraar waarschijnlijkheidsrekening aan de Vrije Universiteit in Amsterdam: "Je kunt er wellicht veel mee verklaren, maar ikzelf neem er niet zomaar genoeg mee. Geleidelijke veranderingen binnen een soort, dat lukt." Maar als we eerlijk zijn, beweert hij, moeten we erkennen dat er geen enkel deugdelijk experimenteel bewijs is voor de formatie van nieuwe soorten via dit scenario. "Ik betwijfel of je er soortvorming mee kunt verklaren".

Als je twijfelt aan de toereikendheid van Darwins theorieën word je terzijde geschoven als iemand die achter het evolutieproces een goddelijke sturing aanneemt. Dat schijnt in deze tijd uiterst verdacht. Ikzelf vind het verdacht, dat

men niet wil bekennen, dat men inderdaad niet weet hoe de ene soort uit de andere kon ontstaan. Dat ze uit elkaar zijn geëvolueerd, daaraan twijfelt tegenwoordig geen enkele serieuze wetenschapper meer. Maar hoe? Naar mijn weten heeft alleen Teilhard de Chardin hiervoor een plausibele verklaring gegeven. In zijn visie vindt een plotselinge omslag in structuren plaats als deze verzadigd zijn van radiale energie. Dit zou overigens na een lang proces van kleine stapjes gebeuren.

- Als professor Edi Gittenberger op een later tijdstip met deze opvattingen wordt geconfronteerd, proeft hij de redenatie zorgvuldig (...en zegt): "Ik kan me voorstellen dat de heren moeite hebben met concepten of ideeën uit de evolutietheorie. Ik heb zelf ook wel eens moeite met theorieën uit bijvoorbeeld de fysica. Maar om nu al deze kennis terzijde te schuiven, of zelfs niet te kennen, en dan tot zulke boude uitspraken te komen, dat gaat me te ver. Dan zeg ik: heren, loopt u eerst maar eens college hier en dan zien we of u het tentamen haalt. Zo ja, dan praten we wel verder."

Gittenberger draait eromheen. De heren hebben geen moeite met de evolutietheorie, maar vinden deze nog incompleet. Dat blijkt een stuk verder in het interview nogmaals uit de woorden van prof. Cees Dekker:

- Dekker: "Ik kan anders gewoon niet begrijpen hoe die complexe systemen via kleine variaties tot stand komen. Het darwinistisch scenario biedt daarvoor geen toereikende verklaring, je moet concluderen dat er een ontwerp, een plan aan ten grondslag ligt. Een ontwerp is iets wat doelbewust tot stand is gebracht, ingebouwde informatie die het systeem vormgeeft."

Zoals hierboven al werd geschreven: In de visie van Teilhard de Chardin vindt een plotselinge omslag in structuren plaats als deze verzadigd zijn van radiale energie. Dit gebeurt overigens ook volgens hem na een lang proces van kleine stapjes en door opname van informatie van buiten, d.w.z. van tangentiële energie.

- Voor biologen is dit een weinigzeggend verhaal. Niet dat ze het zozeer oneens zijn met Meesters beschouwing over een wetenschappelijk concept, maar ze begrijpen gewoon niet waar de twee hoogleraren met hun ontwerp heen willen. Vanuit zijn domicilie in het Leidse Naturalis reageert de slakken-deskundige Gittenberger: "Ik snap die hele gedachtekronkel niet. Natuurlijk zit er design in een boom, in een menselijk wezen. Maar ik heb het idee dat ze poneren dat dat design vooraf al aanwezig is, en dat dat in een proces tot expressie komt. Maar zo'n ontwerp moet passen bij de omstandigheden op aarde. Als die veranderen moet het ontwerp mee: dat impliceert selectie en evolutie. Dat deze slak er zo uitziet, lag bij de oerknal niet vast. Ook niet, dat wij er zo uitzien. Ik proef uit hun verhaal dat er op de achtergrond een godheid is die dat ontwerp erin heeft gestopt. Daar ga ik als bioloog niet in mee."

Dekker vraagt zich af waar Gittenberger deze uitspraak op baseert. "Hoe weet hij dat? Heeft hij er experimentele bewijzen voor dat het uiterlijk van een slak of mens bij de oerknal nog niet vastlag? Ik denk het niet. Zijn uitspraken zijn namelijk helemaal niet gebaseerd op biologische informatie, maar het zijn levensbeschouwelijke uitspraken, gebaseerd op een geloof dat het leven zich puur door toeval heeft ontwikkeld."

*Hier komt ons een ingezonden brief (Trouw - 22 mei) te hulp. Hij is van Juleon Schins van de TU Delft, aan wiens boek 'Hoeveel geest kan de wetenschap verdragen?' wij in GAMMA jrg. 8 nrs. 2,3,4 uitvoerig aandacht besteedden. Hij schrijft: "Bioloog Gittenberger reageert nogal verontwaardigd op de intelligent-design-stelling van de wetenschappers Meester en Dekker in het stuk over evolutieleer (de Verdieping, 10 mei). De laatsten stellen dat blinde selectie onvoldoende verklaring biedt voor het ontstaan van soorten. Volgens Gittenberger is er juist veel kennis over het ontstaan van soorten en over alle tussenstadia die soortvorming vergt. "We kennen lichtgevoelige cellen, hoog geavanceerde ogen en heel veel daartussenin", stelt hij. Maar de biochemicus Michael Behe, verdediger van intelligent design, veegt in zijn boek *Darwin's Black' Box* de vloer aan met evolutionaire verhaaltjes over het oog, die zouden moeten aantonen dat intelligent design een overbodige hypothese is. Hiervoor heeft hij minstens twee argumenten. Ten eerste: aantonen dat er een evolutionaire weg bestaat waarlangs een orgaan, eiwit, of gen tot stand is gekomen, is nog geen argument tegen intelligent design. Voor dat laatste is het nodig om aan te tonen dat de bewuste weg geen andere sturingsprincipes kent dan blinde selectie. Ten tweede: morfologische aspecten (plaatjes van oogstructuren) zijn niet alleen van minder belang, maar überhaupt niet terzake. In zijn boek wijst Behe op het feit dat de vraag niet is of de ontwikkeling van het menselijk oog (een agglomeraat van miljoenen cellen, elk bestaande uit miljarden moleculen) al dan niet een probleem vormt voor intelligent design maar of het ontstaan van het lichtgevoelige molecuul in het oog 11-cis-retinal verklaard kan worden met blinde selectie. In tegenstelling tot het oog als geheel, heeft 11-cis-retinal nog een behapbare grootte (in termen van het aantal betrokken atomen). De vraag van intelligent design ligt voor 11-cis-retinal daarom wél binnen de mogelijkheden van de moderne wetenschap.*

Hoe wrang ook voor Gittenberger, volgens Michael Behe is Gittenbergers onderzoeksgebied totaal irrelevant voor intelligent design. De ontwikkeling van slakkenhuisjes is immers veel te complex voor een beschrijving op moleculair niveau. En alles wat niet op dat niveau gebeurt, is volgens Behe totaal irrelevant voor de problematiek die hij aankaart: of van biomoleculaire structuren, die de huidige wetenschap atoom voor atoom kent, ook de oorsprong in datzelfde detail bekend is. Behe heeft de literatuur erop nageslagen. Over de oorsprong van 11-cis-retinal is niets bekend. Over de oorsprong van het bacterieel flagellum is niets bekend. Er bestaat geen enkel eiwit of gen waarvan de oorsprong op moleculair niveau bekend is.

(Aldus Juleon Schins – Trouw d.d. 22-05)

De discussie krijgt nu body. Immers, volgens Bonting is I.D.(intelligent design) de nieuwste poging in de VS om in de schoolboekjes zijn gelijk te halen voor een anti-evolutieer, maar die mag dan niet aan een goddelijke Schepper refereren.

- Wat bedoelen Dekker en Meester met dit ontwerp - *intelligent design*, zeggen gelijkgestemde Amerikanen - precies? Een argeloze buitenstaander zou er het masterplan in kunnen zien dat de Schepper bij de hand heeft gehad, maar die link wil Meester niet per se gelegd hebben. Voor hem is het ontwerp louter een theoretisch concept. "Ik hoef niet te weten wat het is, net zo goed als fysici niet echt weten wat zwaartekracht is. Maar ik kan het introduceren in mijn modellen, er eigenschappen aan toekennen en zien of ik daarmee verder kom. Dat is niet vreemd of vaag; alle wetenschap werkt zo, met concepten."

Voor wie meer wil weten over het denken van Ronald Meester verwijzen wij naar de door hem gehouden Tahirilezing die hij in maart 2001 hield voor de Baha'-igeloofsgemeenschap in Groesbeek en die wij afdrukten in GAMMA jrg. 8 nrs. 4/5. Deze lezing is vanaf onze website te downloaden.

Overigens berichtte ons Ronald Meester, dat hij en Cees Dekker niet bijster ingenomen waren met de weergave van het interview in dagblad Trouw van 10 mei. Meester verwees ons naar een samenvatting van hun bezwaren en overtuigingen op zijn website. Wij geven de laatste hieronder weer:

- ❖ *De evolutietheorie bestaat niet! Het woord evolutie kent vele betekenissen: a) Simpelweg elk aanpassings- of veranderingsproces in de natuur. b) De geleidelijke ontwikkeling van levensvormen van 'simpel' (eencellig) naar complex die wij waarnemen in de historie van het leven op aarde. c) Afstamming van een gemeenschappelijke voorouder. d) Toevallige mutaties plus natuurlijke selectie vormen het mechanisme voor alle soortvorming en de gehele biodiversiteit (het neodarwinistische scenario). e) Het spontaan ontstaan van leven uit dode materie (chemische evolutie in de oersoep). f) De atheïstisch-materialistische levensvisie die propageert dat materie en natuurwetten alles is wat er is, en dat het leven 'een schitterend ongeluk' is.*

Wat is onze mening over evolutie? Wel, kort samengevat luidt deze als volgt: -Evolutie volgens betekenis a en b is wat ons betreft onomstreden, en wij onderkennen dit zonder voorbehoud. -c is enigszins onduidelijk maar is een redelijke en aannemelijke hypothese -Wat d betreft stellen wij dat dit zeker niet is aangetoond. Het is een werkbare en testbare wetenschappelijke hypothese, maar niet meer dan dat. De beschikbare data ondersteunen niet de hypothese dat toeval en selectie het enige mechanisme vormen achter de waargenomen feiten. Bovendien sluit een beroep op toeval teleologisch modellen niet uit. -e is wetenschappelijk een groot enigma. Met de toenemende kennis over de moleculaire biologie van de cel is het raadsel van de oorsprong van het leven vanuit een naturalistisch kader alleen maar zeer veel groter geworden. Met f stemmen wij niet in.

In het Trouwartikel verwacht Engels deze verschillende betekenissen van 'evolutie' voortdurend. Wij doen kritische uitspraken over d en f. Gittenberger heeft het over a-c als hij zegt dat 'de evolutietheorie staat als een huis'. Elders spreekt hij op niveau vals als hij zegt dat hij 'als bioloog' niet meegaat met een godheid die ontwerp in de natuur heeft gestopt. Over onze kritiek op punt d zegt Gittenberger helaas helemaal niets! De discussie kwam dus volstrekt niet van de grond. Wij pleiten voor een open houding ten aanzien van alternatieve ideeën rond het mechanisme voor evolutie. *Intelligent design* (ID) is zo'n nieuw concept. ID claimt in de waarneembare natuur objectieve aanwijzingen te zien die duiden op een achterliggend ontwerp. Wij vinden ID interessant. Het is een heel recent idee met nieuwe begrippen als 'onherleidbaar complexe systemen' en 'gespecificeerde complexiteit' die nader onderzoek rechtvaardigen. Wij vragen om de openheid om ID niet zonder nadenken gelijk af te schieten omdat het niet past binnen het neodarwinistische paradigma. Integendeel, laten we ID kritisch onderzoeken op de wetenschappelijke vitaliteit ervan. Tenslotte merken we op dat je ID kunt beschouwen vanuit een levensbeschouwelijke invalshoek (waarbij je het ontwerp koppelt aan een Ontwerper) maar dat je ID ook kunt behandelen binnen een strikt wetenschappelijk kader, zoals bijvoorbeeld gebeurt door wetenschappers als Dembski en Ratsch. Dit heeft overigens een directe parallel met het begrip 'evolutie' dat je ook kunt bezien vanuit zowel een levensbeschouwelijk als wetenschappelijk oogpunt (zie M. Ruse, *Science* 299, p. 15-23 en *Het pseudoniem van God* van Ronald Meester dat binnenkort verschijnt).

Ook de redactie van GAMMA was verbaasd over het artikel in Trouw en reageerde met een ingezonden brief. Deze werd niet geplaatst. Omdat wij van mening zijn dat vele conflictsituaties in de wereld samenhangen met een verouderd godsbeeld, achten we een discussie over de evolutieleer ook ethisch-sociaal van groot belang. Het natuurwetenschappelijk wereldbeeld is door de evolutieleer ingrijpend veranderd. Het merendeel van de mensen ervaren deze veranderingen zonder zich bewust te zijn van de achterliggende oorzaken. Zij zien slechts hoe het oude wereld- en godsbeeld van alle kanten onderuitgehaald wordt. Wat zul je nog geloven, op welk gezag valt nog te bouwen? Is er niet een nieuw geloofwaardig verhaal nodig, dat perspectief brengt voor onze toekomst?

Omdat wij uit het werk van Teilhard de Chardin zo'n verhaal denken te kunnen destilleren met de hulp van mensen uit allerlei disciplines, nodigden wij ook de geïnterviewden uit het bovenstaande artikel uit om mee te doen aan de discussie over zaken als 'het godsbeeld', 'vrijheid' en 'verantwoordelijkheid', 'samenwerking', 'altruïsme', enz. Deze uitnodiging volgt hieronder, maar werd in eerste instantie naar de daarin genoemde personen toegezonden.

Open uitnodiging tot deelname aan een discussie

In het tijdschrift *GAMMA* van de Stichting Teilhard de Chardin probeer ik mensen met elkaar in discussie te brengen over zaken als (doelgerichtheid van) 'evolutie' en de eventuele rol daarin van het 'bewustzijn', van toeval of vrijheid met de daaraan gekoppelde verantwoordelijkheid. Dit vanuit de overtuiging dat de wetenschappen een belangrijke rol kunnen spelen in de wereldwijde confrontatie en (gelukkig ook) ontmoeting die er thans versterkt tussen de godsdiensten en religies plaatsvindt en die ook mede bepalend is voor de vrede.

Voor wat betreft het laatste (de vrede dus), luisterde ik op zaterdag 17 mei naar de uiteenzettingen van de islamoloog prof. dr. Anton Wessels (VU) en de theoloog dr. Dick Boer (UvA) over de kwestie (het conflict) Israël-Palestina. De geanimeerde discussie vond plaats bij de Vereniging Woodbrookers te Barchem, welke beoogt "door onderlinge ontmoeting, in de geest van openheid, religieuze verbondenheid en maatschappelijke betrokkenheid bij te dragen aan de persoonlijke verdieping en aan bezinning op de maatschappelijke verantwoordelijkheid."

Eens te meer raakte ik er in de discussie van overtuigd, dat de conflicten in het Midden-Oosten in hoge mate samenhangen met verouderde godsbeelden doordat territoriale en andere aanspraken vaak juist op grond daarvan worden gemaakt. Verder werd ik gesterkt in het besef, dat deze godsbeelden zozeer zijn ingeslepen in het collectieve bewustzijn, dat de sloophamer van het geweld nog lange tijd op de hoofden van de mensen zal beuken voordat er ruimte is vrijgekomen voor de entree van een nieuw godsbeeld.

Dick Boer probeerde in zijn verhaal duidelijk te maken dat het zionisme alleen goed te begrijpen valt uit de geschiedenis van de joden en dat het goed recht van het zionisme - en van de joodse staat - met die geschiedenis, die in de Bijbel haar neerslag vindt, te maken heeft. Anton Wessels betoogde zowel aan de hand van Bijbelteksten als met teksten uit de Koran (*gelukkig!*) dat allen strijden voor gerechtigheid ongeacht ras, volk of godsdienst. Het 'nieuwe verhaal' van een mensheid in evolutie hoorden we niet. En juist dit zou vanuit het huidige wereldbeeld zo motiverend zijn en hoop kunnen bieden voor een oplossing op termijn.

Nu zijn velen zelfs van mening, dat de religie de oorzaak is van alle onvrede en dat elk godsbeeld als dom bedenkfel uit de hoofden van de mensen zou dienen te worden uitgebannen. In het artikel van Joep Engels "Op zoek naar de nieuwe Darwin"¹ (Trouw 10 mei jl. - p.18) worden als vertegenwoordigers van deze denkrichting genoemd: de wetenschappers Ronald Plasterk (bioloog) en Piet Borst (biochemicus) en Marcel Hulspas (wetenschapsjournalist).

¹ Het hierboven geplaatste artikel werd als bijlage 1 aan deze brief toegevoegd.

Ik ben van mening, dat mensen een verhaal nodig hebben dat inspirerend genoeg is om onderlinge verbondenheid te scheppen en in stand te houden. De oude verhalen (van Bijbel en Koran) hebben in de tijd bewezen voor grote groepen inspirerend te kunnen zijn. Deze zijn dan ook de beste garantie voor de toekomst van de wereldbevolking nu nieuwe inzichten in de wetenschappen het nodig maken het verhaal opnieuw te verwoorden.

En dan gaat het er niet om dat we met elkaar discussiëren over wie het meeste gelijk heeft. Maar echt om de vraag wat het meest inspireert - of moderner: wat de meeste 'flow'² geeft - zonder iets af te doen aan de verworvenheden van de huidige wetenschappen. En als we 'wetenschappen' zeggen, bedoelen we daarmee wat mij betreft niet alleen de 'natuurwetenschap(pen)', maar ook bijvoorbeeld, de geschiedwetenschap, de psychologie en de theologie.

Vanuit dat standpunt wil ik dan ook enige kritiek leveren op de Sjoerd Bonting, die nogal eens benadrukt *het bewustzijn* geen natuurwetenschappelijk aanvaardbaar begrip te vinden om de ontwikkeling van complexe organen in de evolutie vóór het ontstaan van de mens te verklaren. Mijn bezwaar geldt het feit, *dat* hij daarbij onvermeld laat dat andere wetenschappen aan *het bewustzijn* wél een centrale plaats inruimen³. Teilhards *inclusieve denken* sluit deze wetenschappen niet uit. Hij omvat ze en het is zeer toepasselijk als hij voor zijn werk de term *hyperfysica* gebruikt.

De natuurwetenschappen zouden er minstens *als hypothese* vanuit kunnen gaan, dat het *bewustzijn* een verbindende schakel vormt tussen de mens en de voorafgaande stadia in de evolutie. Daarmee zouden zij erkennen dat ook andere wetenschappen een deel beschrijven en verklaren van de werkelijkheid die zij proberen te benaderen. Zo gezien biedt het verhaal van Teilhard (1881-1955) de aanzet tot een oplossing, waarvoor de mensheid zich thans gesteld ziet: het vinden van een 'nieuw verhaal', 'een nieuw godsbeeld'. Hij draagt deze aan met zijn *hyperfysica*, waarin wetenschappen als fysica, biologie, paleontologie hun richting zoeken in een denken dat alle theologisch-filosofische achtergronden respecteert en in een taal, die tastend en zoekend op weg is naar formuleringen die recht doen aan het proces waarin alle leven zich bevindt.

Vandaar dat de procesfilosofische richting hierop aansluit. Grondlegger hiervan was de wiskundige Alfred North Whitehead (1861-1947). Tot de aanhangers van deze procesfilosofie en processtheologie behoren de franciscaan Max Wildiers (†1998), die Teilhards werk in Nederland uitgaf, en de redacteur van het

² Zie hiervoor het boek van Mihaly Csikszentmihalyi, hoogleraar psychologie aan de universiteit van Chicago *'Flow, de optimale ervaring'* ((uitg.Boom, A'dam, 1999)

³ Zie bv. voor psychologie het in noot 2 genoemde boek *'Flow'*, voor neurologie Antonio R. Damasio *'Ik voel, dus ik ben'*, voor sociologie Arnold Cornelis *'De logica van het gevoel'*, beide laatste besproken in resp. *GAMMA* jrg. 9 nr.2 – p. 23-26 +61 en jrg. 9 nr. 3 p.18-21).

Amerikaanse tijdschrift voor theologie en natuurwetenschap *Zygon* Philip Hefner⁴, die veel over Teilhard publiceerde.⁵

Bonting blijft ook bij zijn chaostheologie als hij stelt "God benut de mogelijkheid van de sturing van chaosgebeurtenissen om in te grijpen waar het leven ernstig in gevaar komt." Hij baseert zich in al zijn artikelen op teksten uit de Bijbel als zijnde het Woord van God. Terecht, want dat is theologie. In het licht van dat Woord wordt de evolutie door hem (m.i. ook terecht) gezien als een proces, dat verloopt van chaos naar ordening. Het is voor hem de strijd van God tegen de chaos (ook in de mens). Niet menselijk bewustzijn, maar Christus brengt de schepping tot vervolmaking. En sociaal-cultureel ziet hij geen tekenen dat ons menselijk vernuft tot vervolmaking van de wereld leidt. Want, zo schrijft hij mij, "de menselijke evolutie is niet aantoonbaar voortgeschreden in de laatste 200.000 jaar en dat we slimmer zijn dan Cro Magnon is geen Darwiniaanse evolutie, maar Lamarckistische adaptatie". Door deze opvatting blijft hij vooralsnog ver van de hierboven genoemde procesfilosofie, die een grotere plaats inruimt voor de mens in zijn bewustwording van zijn richting. Zij geeft steun aan het veelomvattende 'teilhardiaanse verhaal', dat niet vastligt maar door ons, mensen, verder wordt ontwikkeld.

Het is tevens jammer dat de theoloog Dick Boer en de islamoloog Anton Wessels in hun betoog voor hun visie op de toekomst geen aansluiting zoeken bij de verworvenheden van het huidige denken in andere wetenschappen. Maar wat wil je? Dit kan ook nauwelijks anders: iedereen spreekt vanuit zijn eigen invalshoek.

Ik nodig u daarom uit om vanuit uw huidige werk en perspectief uw standpunt t.o.v. bewustzijn, vrijheid, verantwoordelijkheid en/of uw visie op de toekomst van de mens (al of niet in het verband van een Kerk) in GAMMA te publiceren, zodat we lerend van elkaar meer lijn kunnen brengen in denken en handelen voor de toekomst.

Naschrift: vlak voor het ter perse gaan van dit nummer van GAMMA lezen wij een artikel in Trouw (26-05, p. 10): "Oproep aan godgeleerden: zie de waarheid onder ogen". Tientallen godgeleerden in A'dam bijeen wilden hun vakgebied laten beoordelen door natuurkundigen, filosofen en sociologen. Ook Piet Borst was uitgenodigd. Hij zag dat als masochisme van deze theologen: "Vanzelfsprekend ben ik atheïst - Er is gewoon niets". (Meer hierover op blz. 40)

⁴ Mihali Csikszentmihalyi noemt Philip Hefner in zijn boek 'Flow' op blz. 12 als een van zijn vrienden en collega's, aan wie hij veel dank verschuldigd is met betrekking tot het schrijven van het werk.

⁵ Cees Dekker schrijft mij: "Hoewel ik het gedachtegoed van Teilhard de Chardin niet echt deel, ben ik het ermee eens dat er zoiets bestaat als 'bewustzijn', 'ziel', 'persoonlijkheid', dat essentieel is voor ons menszijn en niet reduceerbaar is met de gangbare methoden van de natuurwetenschappen." Hij zou als wetenschapper m.i. dus een geweldige bijdrage kunnen leveren aan het 'nieuwe verhaal'.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIES - I

Commentaar van Ben Crul op 'Zoektocht naar een godsbeeld' van Sjoerd L.Bonting in GAMMA jrg. 10 nr. 1 (febr. 2003 p. 08-10)

Dit commentaar wil ik beginnen met Sjoerd Bonting te bedanken voor de aandacht die hij aan mijn boekje *Kerkverlaters, ze geloven het wel* heeft gegeven en voor de sympathieke manier waarop hij over het karakter van het boekje heeft geschreven. Op zijn beschouwingen over het onderwerp zelf wil ik als volgt reageren. Ook bij mijn geloof spelen zowel gevoelsmatige als rationele overwegingen een rol. De eerste zijn voor mij van een hogere orde. Daarom zou gezegd kunnen worden, zoals Bonting dat doet, dat ze 'primair' zijn. Die uitdrukking is echter onvolledig en vraagt om een aanvulling. In dit verband stelt Whitehead in zijn boek *Religion in the making (De dynamiek van de religie)* dat religie pas volwassen wordt als ze haar visies in een rationeel kader plaatst. Met andere woorden: rationele overwegingen zijn in die zin van primair belang, dat ze onmisbaar zijn voor de volwassenheid van een religie.

Toch merk ik, ook in het artikel van Bonting, dat de door Hosinski uitgewerkte en door mij in mijn boekje gevolgde primair rationele benadering van het nieuwe godsbeeld - met als uitgangshypothese dat er geen God zou bestaan - vooral bij religieuze mensen ten onrechte vaak de reactie oproept dat dat nieuwe godsbeeld te kil overkomt. Dit is de reden waarom ik de volgende denkwijze voorstel als *alternatieve* benadering van dat nieuwe godsbeeld.

Uitgaande van het traditionele godsbeeld en van de bekende problemen die dat godsbeeld oproept begint die benadering met het gevoelsmatig en rationeel beschrijven van een hypothetisch godsbeeld. Daarbij wordt dat traditionele godsbeeld ontdaan van de hoedanigheden die die problemen veroorzaken. Daarna begint de rationele zoektocht naar een visie op de wereld, waarmee dat hypothetische godsbeeld aannemelijk kan worden gemaakt. De hoofdkenmerken ervan zijn dunkt me: a) het is een *naturalistisch* godsbeeld en betreft dus geen almachtig wezen dat de natuurwetten kan negeren; b) God is in dit beeld *bovenmenselijk*, dus een wezen dat binnen de werkelijkheid de menselijke beperkingen transcendeert; c) *altijdig*, d.w.z. vanaf het nu nog versluisde begin aanwezig; d) *betrokken*, d.i. het principe van vrijheid respecterend, op een niet dwingende maar overredende wijze immanent en intens begaan met de gebeurtenissen van de wereld; e) *liefdevol*, een wezen dus dat - geconfronteerd met de ultieme, onpersoonlijke, blinde drang naar nieuwheid - met tederheid en geduld zijn visioen van goedheid, waarheid en schoonheid nastreeft; f) *universeel*, d.w.z. niet specifiek gebonden aan een religie of aan openbaringsgegevens.

De voorgestelde alternatieve zoektocht verloopt analoog aan de tocht die is beschreven in de hoofdstukken 7 en 8 van mijn boekje. Omdat er - in plaats van de

hypothese dat er geen God zou bestaan - sprake is van een tevoren aangereikt, hypothetisch godsbeeld, is de vraag die bij de versperring op het pad van de zoektocht wordt gesteld (eind van hoofdstuk 7) niet of er een God bestaat die die versperring kan opheffen, maar of het voorgestelde hypothetische godsbeeld daarvoor rationeel acceptabel is. Whitehead benadrukt dat het procesfilosofische godsbeeld kan worden aangevuld tot een proces*theologisch* godsbeeld met waardevolle, niet-controversiële elementen van bestaande religies. Terugkerend naar het commentaar van Bonting volgt uit het voorgaande dat in beide benaderingen het godsbeeld van de procesfilosofie geenszins dor en zinloos is. Het aan die filosofie toeschrijven van het beeld van God als een 'pottenbakker die pas ontstaat als hij vorm geeft aan de klei' en als 'een kind dat met vuur speelt' passen niet bij een filosofie die ons geenszins 'van de wal in de sloot helpt', maar die een meer serieuze aandacht verdient. Immers: God als schepper chronologisch vooraf laten gaan aan de wereld lost het probleem van het kwaad niet op. En verder: als God het verloop van de gebeurtenissen niet vooraf kent, kan hij, wat de afloop betreft, met zijn inzicht in wat mogelijk is wèl het perspectief hebben van een visioen van goedheid, waarheid en schoonheid.

Bonting verwijst naar zijn *chaostheologie*. Zoals ik in mijn boekje (p.23 en p.79) heb benadrukt, beschouw ik Whiteheads godsbeeld als behorend tot zijn procesfilosofie. Ik heb voorgesteld om pas over proces*theologie* te spreken als bestaande godsdiensten aan die filosofie worden getoetst. Dit bracht mij op de vraag: Als Bonting ertoe zou kunnen komen om een speculatieve zoektocht naar een godsbeeld te ondernemen analoog aan die van Whitehead, hoe zou zijn chaosfilosofie er dan uitzien? Ook volgens Bonting was er in het begin 'chaos'. Dat inzicht hoeft niet per se uit de Bijbel te komen; Plato heeft in zijn *Timaeus* immers al een beschrijving van zo'n chaos gegeven. Whitehead schrijft het verschijnsel-'chaos' toe aan de ultieme hoedanigheid van de werkelijkheid die hij *creativiteit* heeft genoemd. Over 'chaos' zegt Bonting op pag. 36 van zijn boekje *Chaostheology: "we leave the initial chaos as a mystery"*. Staat deze visie ver af van Whiteheads begrip *creativity* als ultieme hoedanigheid van de werkelijkheid?

Ook volgens Bonting ondergaat die chaos een ordenende invloed van God. David Griffin geeft in zijn boek *Reenchantment without Supernaturalism* (pag. 212/218) een uitgebreide en diepgaande uiteenzetting van de manier waarop we ons van die goddelijke invloed een voorstelling kunnen maken. Bonting merkt daarover op pag. 50 en 54 van zijn bovengenoemde boekje op, dat volgens de procesfilosofie Gods aktiviteit uitsluitend immanent van karakter is en dat hij ten stelligste de idee verwerpt dat God veranderlijk (*evolving*) kan zijn. Ik vraag me af of die opmerkingen in voldoende mate gebaseerd zijn op een grondige bestudering van de procesfilosofie. Het zou me overigens niet verbazen als bij zo'n bestudering blijkt, dat een eventuele chaosfilosofie veel overeenkomsten vertoont met de procesfilosofie.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN RECATIES - 11

Chaostheologie: Nog niet overtuigd. - Dupliek op Sjoerd Bontings antwoord op mijn vragen (zie GAMMA, jrg. 10, nr. 2 pp. 7 –8) door Laurens Hessel.

Het misdadige denken van Hitler chaotisch? Hitler dacht misschien chaotisch toen hij niet meer naar zijn generaals luisterde. Maar wat hem dreef was bepaald niet chaotisch; wie *Mein Kampf* leest ervaart dat. Daarom komt het mij voor dat kwaad, in ieder geval opzettelijk kwaad, een oorzaak is en niet een gevolg. De gewetensgevangene aan wie de beul de martelwerktuigen toont wordt niet bedreigd door chaos, maar door kwaad, intens, onpeilbaar en onontkoombaar en niet te herleiden tot wat dan ook. Wat bestreden moet worden is het kwaad, niet de chaos. En omgekeerd: de chaos hoeft niet bestreden, die wordt geordend, en anders verdwijnt zij vanzelf.

De meningen die Sjoerd Bonting in zijn zeer lezenswaardige boeken en artikelen heeft uiteengezet zijn bekend. Hij herhaalt ze hier, maar daarmee winnen ze nog niet aan overtuigingskracht. Het gevaar dat men woorden gebruikt zonder inhoud is levensgroot. "Chaos is een toestand," zegt hij, maar de vraag "een toestand van wat?" blijft onbeantwoord. Wat duidt dat woord dan nog aan? Dat geldt ook voor 'entropie'. Hoe kan er een oneindig grote entropie "bestaan" als er (nog) niets anders bestaat? Misschien geldt iets dergelijks ook wel voor het woord 'chaos' zelf. Men denkt bij chaos al gauw aan *iets* dat chaotisch is. Maar als zo'n *iets* niet bestaat, is het woord 'chaos' leeg en is de hele controverse over 'schepping uit niets' en 'schepping uit oerchaos' een woordenspel. Misschien zijn beide begrippen ondenkbaar, en daarom niet van elkaar te onderscheiden. Averroës gaf daar in de 12^e eeuw al argumenten voor.

In zijn antwoorden op mijn vragen beroept Sjoerd Bonting zich vooral op het Heilige Boek. Maar dit is, zoals altijd, een hachelijke onderneming. De symbolen 'zee' en 'het zeemonster Leviathan' zouden staan voor de 'restchaos' die volgens de chaostheologie niet door God geschapen is maar, integendeel, door Hem juist bestreden wordt. Maar in hetzelfde Boek wordt ook de lof van de zee gezongen en wordt de Leviathan aangeduid als "dien Gij geformeerd (!) hebt om ermee te spelen". Bijbelschrijvers gebruikten symbolen op veel verschillende manieren; je kunt ze moeilijk op één betekenis vastpinnen, zoals de theologen waar Sjoerd Bonting op af is gegaan blijkbaar proberen. Waarom zou trouwens het kwaad veel vaker als persoon (satan, duivel), of als slang (de "listigste van alle dieren") worden voorgesteld, zowel in het Eerste als in het Tweede Testament? Had men geen betere symbolen als men het echt over 'chaos' wilde hebben?

En is het wel waar dat men de merkwaardige zinsnede "en de zee was niet meer" *alleen* kan begrijpen als men 'zee' opvat als symbool voor de restchaos? Ik zie op grond van de context minstens twee andere mogelijkheden: de schrijver zit

gevangen op het eiland Patmos, omringd door de zee die hem van zijn werk en geliefden scheidt, en in zijn visioen van de "nieuwe hemel en de nieuwe aarde" zal die er gelukkig niet meer zijn. 'Zee' staat dan voor scheiding, niet voor chaos. Of anders: de visionair heeft net gezien hoe de zee "de doden die in haar waren" teruggaf. De doden zullen leven, en de zee, eens een bewaarplaats voor doden, is dan niet meer nodig. (Opmerkelijk overigens hoe hier "de dood en het dodenrijk" vernietigd worden, maar niet de zee, hoewel die daarmee eerder in één adem genoemd werd). Er zijn vele manieren waarop men symbolen kan verstaan. Dat is hun kracht, maar het maakt ze ongevoelig voor systematiek.

Sjoerd Bonting weet *waarom* de oude kerk de leer van de *creatio ex nihilo* heeft ingevoerd, en hij kent de oplossing die kerken vanouds geboden hebben voor het probleem dat de Eeuwige dan verantwoordelijk zou zijn voor het kwaad in de wereld. Hij mag dus niet zeggen dat er voor dit probleem al 1800 jaar geen oplossing is gevonden. Dat hij die niet aanvaardt is een andere zaak. De meeste christenen aanvaardden dat antwoord wél. Maar ook 'schepping' vanuit een pre-existente oerchaos lost het probleem niet op. Want waarom zou de Eeuwige een 'restchaos' overlaten, als Hij kan voorzien dat daaruit een holocaust en een Gulag archipel kunnen voortkomen. Hij blijft verantwoordelijk.

Tenzij er een grens is aan de 'almacht' van de Eeuwige. Dit is de richting die Whitehead en Teilhard de Chardin wijzen (het woord 'oplossing' zouden zij misschien aanmatigend vinden). Want de Eeuwige is geen menselijke ambachtsman die dode dingen fabriceert. Als de Eeuwige iets in het aanzijn roept dan *leeft* dat. En de vrijheid die elk schepsel, van quark tot mens, *qua schepping*, heeft, kan zowel ten goede als ten kwade evolueren, volgens de regel: (nog) weinig vrijheid - > (nog) weinig kwaad (en weinig goed); veel vrijheid - > veel kwaad (en veel goed). Hoewel Hij bij elke evolutionaire stap aanwezig is als de Lekkende, de Wenkende kan Hij het kwaad niet terugdraaien want dwingen is Hem vreemd⁶. Wat deze grens aan de almacht van de Eeuwige geloofwaardig maakt, is, dat Hij ook alle lijden en pijn die het kwaad met zich meebrengt in zich opneemt. (Hoe zou men anders kunnen zeggen dat de Eeuwige ons kent). Zijn ware almacht blijkt uit Zijn vermogen om al deze pijn en al dit lijden in zich op te nemen, te verdragen en te transformeren tot iets adembenemend goeds. Dat Hij dan aan ons, schepselen, teruggeeft. Wij zagen dat gebeuren bij Jezus van Nazareth.

Dit is wellicht een betere manier om over het kwaad te denken. *Als* wij ons dan al op de Bijbel willen beroepen laten we dan het kwaad lokaliseren daar waar dat Boek het ons het vaakst en het duidelijkst toont: in de schepselen zelf, en niet in een oerchaos.

Het belang van deze hele discussie lijkt mij dat men door het kwaad tot iets anders

⁶ Beter Hij/Zij, en Hem/Haar, maar ik leg mij neer bij de gebrekkigheid van onze taal.

te herleiden dat zelf niet kwaad is, de ernst ervan onderschat. Ik weet heel goed dat dat nooit de bedoeling van de chaostheologie was, maar men denkt bij 'chaos' al gauw aan iets dat geëlimineerd kan worden door van buiten af orde op zaken te stellen, zoals men hoopt dat God eens zal doen. Misschien helpt de discussie om de pijn en de moeite te aanvaarden die het gevecht met het kwaad ook ons kost.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIES - 111

Commentaar op Wolfhart Pannenberg, God en de opstanding - Sjoerd L. Bonting

[Noot: ik volg hier de originele Engelse versie van Pannenberg's antwoord, gepubliceerd in Nederlandse vertaling in *GAMMA*, jrg.10, nr.2, pp.10-14, 2003. Verwijzingen naar blz. en paragraaf: (10-1) betekent blz. 10, alinea 1]

Het is mij een eer en genoeg een discussie te mogen voeren in *GAMMA* met de eminente theoloog Wolfhart Pannenberg.

Laat me beginnen met de laatste zin in diens antwoord: *Bonting...zou...wel wat meer open en sympathiek mogen staan tegenover een bijdrage als die van Tipler (14-2)*. In mijn deelname in de natuurwetenschap/theologiedialoog eis ik van mijzelf en anderen dat we vasthouden aan solide wetenschap en solide bijbelse theologie. Dat houdt in dat we voorzichtig moeten zijn niet meer te lezen in onze wetenschappelijke en bijbelse inzichten dan verantwoord is. Ik vind Tipler's ideeën in dit opzicht tekortschieten. Het is bijv. niet waar dat de natuurwetten *vereisen* dat het leven zal voortduren tot het einde der tijden, dat de kwantumtheorie het bestaan van meerdere werelden vereist (of omgekeerd, dat het niet bestaan daarvan de kwantumtheorie zou falsificeren). Tipler's begrip van de bijbelse theologie schiet ook tekort, bijv. in zijn interpretatie van het woord *ruach* in Gen.1:2, en in zijn poging om het trinitarische concept in drie singulariteiten te dwingen.

Beperkingen van de natuurwetenschap (10-2). Ik schreef: *de natuurwetenschap is per definitie beperkt tot deze wereld, de wereld waarin wij leven*. Pannenberg antwoordt dat ik lijk te geloven dat de nieuwe hemel en aarde een volledig andere wereld zullen zijn, maar dat op grond van 1 Kor. 15,51 vv, Fil 3,21 en Rom 8,18 vv er een *transformatie* van ons lichamelijke bestaan en van de schepping zal zijn. Ik zou liever spreken van een *continuïteit* zowel als een *radicale verandering*. Paulus lijkt dit ook te geloven als hij zegt: *in een ondeelbaar ogenblik...de doden zullen onvergankelijk opgewekt worden en wij zullen veranderd worden...dit vergankelijke moet onvergankelijkheid aandoen* (1 Kor.15:52-53), en zelfs waar hij het woord 'transformeren' (in de Engelse tekst) gebruikt zegt hij: *...die ons vernederd lichaam veranderen zal, zodat het aan zijn verheerlijkt lichaam gelijkvormig wordt, naar de kracht, waarmee Hij ook alle dingen Zich kan onderwerpen* (Fil. 3:21). Het 'verheerlijkte lichaam' heeft betrekking op het opstandingslichaam van de verrezen Christus, dat zich in zijn verschijningen na de opstanding

(door een gesloten deur gaan; momentane verschijning en verdwijning) niet lijkt te conformeren aan de huidige natuurwetten. Dit lijkt ook te gelden voor de schepping, waarover Paulus zegt: *...de schepping zelf zal van de dienstbaarheid aan de vergankelijkheid bevrijd worden* (Rom.8:21), als we bedenken dat volgens onze huidige wetenschappelijke inzichten de kosmos zal degenereren, 'vergaan'. Daarom lijkt het mij dat onze huidige natuurwetten niet (of tenminste 'niet geheel', als dat fysisch mogelijk zou zijn) kunnen gelden in het nieuwe koninkrijk. De tegenwoordigheid van het koninkrijk in de persoon van Jezus tijdens zijn aardse leven moet naar mijn mening gezien worden als een geestelijke in plaats van een volle materiële tegenwoordigheid, welke moet wachten tot de *parousia*, de wederkomst van Christus op de Laatste Dag.

Onsterfelijkheid of opstanding (10-3). Het woord 'onsterfelijkheid' komt slechts zes maal voor in de bijbel, uitsluitend in de brieven van Paulus (Rom.2:7; 1 Kor.15:53,54; 1 Tim.1:17, 6:16; 2 Tim.1:10), en heeft altijd betrekking op het leven *na de opstanding*, dus het eeuwige leven of eeuwigheidsleven. In de Credo's belijden wij ons geloof in de opstanding van Christus en in onze toekomstige opstanding. Ik geef er de voorkeur aan het woord 'onsterfelijkheid' te vermijden, omdat zovelen ten onrechte menen dat dit geldt voor het huidige leven, de onsterfelijke ziel in het Griekse denken. In die laatste zin lijkt het door Tipler begrepen te worden. De titel van zijn boek is *The Physics of Immortality*,³ en daarin poneert hij de gedachte dat wij onszelf zullen veranderen in computers, die de kosmos zullen koloniseren en de kosmische degeneratie zullen overleven, en in zijn artikel "Het Punt Omega en het christendom"⁴ betoogt hij dat het leven de ineenstorting van het heelal zal overleven.

Laatste antropische principe (10-4). Kort gesteld, zegt dit: *het leven is noodzakelijk in ons universum, zal niet verdwijnen, is bedoeld om het gehele universum te doordringen en te overheersen, en zal zich ontwikkelen tot aan het Punt Omega, waar het alomtegenwoordig, alwetend en almachtig zal worden*. Pannenberg bekent enige moeite te hebben met dit principe, maar stelt dat het als een vorm van teleologie (geloof in een doelgerichte ontwikkeling van de natuur) overeenstemt met het theologische spreken over Gods bedoeling voor mens en schepping, hoewel dit een transcendent, niet een immanent telos (doel) is. Ik vind dit een verrassende opmerking. Immers, de begrippen *alomtegenwoordigheid, alwetendheid en almachtigheid* worden in de christelijke theologie gewoonlijk toegeschreven aan God, en niet aan zijn menselijke schepselen, zelfs niet na hun opstanding. Er blijft m.i. een verschil tussen God en zijn schepselen, ook na de opstanding.

Tipler heeft God verwijderd van het begin van de schepping (11-1). Deze bewering van mij is onzin, zegt Pannenberg. Maar ik voegde in mijn tekst toe: 'door middel van de antropische principes'. Immers, Barrow en Tipler⁵ formuleerden de antropische principes om de 'fijnafstemming' van het universum te verklaren zonder een goddelijke schepper te hoeven aannemen, hetgeen ook de reden was

voor de aanname van de multiwereldhypothese.⁶ Verder, in zijn artikel "Het Punt Omega en het christendom"^A plaatst Tipler God de Vader in de 'eindsingulariteit', maar niet in de initiële singulariteit, waar hij de Geest stelt, gebaseerd op een onjuiste exegese van het woord *ruach* in Gen.1:2.⁷ Ik geef toe dat ik een 'bekering' zie in Tipler als ik zijn boeken over de antropische principes (1986) en immortaliteit (1994) vergelijk met zijn artikel in *Gamma*, waarin hij poogt de drieënige God een plaats te geven in zijn singulariteiten. Maar een singulariteit is een punt, dat kan optreden bij de uitwerking van een wiskundige formule, waarvoor geen fysieke interpretatie kan worden gegeven. Bijvoorbeeld, de formule voor de *big bang*-kosmologie geeft bij $t = 0$ een oneindige energie, temperatuur en dichtheid en afmeting nul. Om aan deze verlegenheid te ontsnappen, zijn vele theoretisch-fysici al meer dan 50 jaar doende om door combinatie van kwantumtheorie en graviteitsleer een 'Theorie van het Alles' te ontwikkelen.^{8,9,10} Ik ben van mening dat we God geen eer bewijzen door hem in een singulariteit te plaatsen, en dat we hem opnieuw zouden moeten verplaatsen, ja zelfs overbodig maken, indien een 'Theorie van het Alles' gevonden zou worden. Om mijn antwoord niet nodeloos lang te maken, moge ik Pannenberg voor de problemen van de *creatio ex nihilo*-leer naar mijn boek verwijzen.¹¹

Kosmologische voorspelling en bijbelse verwachting in flagrant conflict (11-1). Het conflict dat ik in mijn artikel vermeldde is dat de kosmologen een degenererend heelal voorspellen: uitdovende sterren veranderend in zwarte gaten en neutronensterren, die verder degenereren tot meer primitieve deeltjes en tenslotte tot een fotonenwolk, ongeacht of het heelal ineens stort, eeuwig blijft expanderen, of eeuwig daartussen blijft hangen [noot: deze drie mogelijkheden hebben betrekking op resp. een 'gesloten', 'open', en 'vlak' heelal in Einsteinse terminologie. Tipler houdt vast aan een gesloten heelal, hoewel steeds meer waarnemingen op een 'vlak' heelal wijzen]. Dit beeld lijkt me toch in flagrante tegenspraak tot de bijbelse verwachting van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. De verklaring is eenvoudig: de kosmologen gaan uit van een in thermodynamische zin gesloten heelal, d.w.z. er komt geen energie en informatie van buiten in. Maar de bijbelse visie gaat uit van Gods machtige interventie in zijn evoluerende schepping van aanvang tot vervolmaking. In thermodynamische termen vertegenwoordigt dit een *open* heelal, waarop de sombere voorspelling van de kosmologen niet van toepassing is. Dit is een veel eenvoudiger verklaring dan te moeten spreken over 'voorwaartse en achterwaartse causatie'.

Tipler laat de mens zich onsterfelijk maken door transformatie in informatie (12-1). Als Pannenberg dit niet gelooft, heeft hij slechts hoofdstukken 2 en 4 van Tiplers boek te lezen. In detail legt Tipler daar uit hoe wij onszelf zullen verande-

^A in het niet in *GAMMA* afgedrukte deel, dat te raadplegen is op de Engelse versie van de website van de Stichting Teilhard de Chardin: >www.teilharddechardin.nl<

ren in computers en hoe wij onszelf zullen verspreiden over de gehele kosmos in geavanceerde ruimtevaartuigen. God wordt nauwelijks genoemd, behalve als een primitieve gedachte, die vreemd is aan en vervangen wordt door Tiplers seculaire wetenschappelijke benadering. Het computerscenario is dus geen metafoor, zoals Pannenberg denkt (12-2), maar harde realiteit voor Tipler. En Tiplers Punt Omega is niet God die zijn schepping voortstuwt naar de vervolmaking, maar het leven dat het heelal naar overleving duwt.

Als Pannenberg zegt (12-3,4), dat Tipler zijn positie gewijzigd heeft, verwijst hij naar het latere gedeelte van diens artikel^B. In die 44 pagina's worden onderwerpen als opstanding, wonderen, maagdelijke geboorte, lijkwade van Turijn en onbevleete ontvangenis behandeld. Tipler begint dit deel met de bewering: *De Zoosingulariteit (hierna 'Zoon') fungeert tegenwoordig in het multiversum (via de Heilige Geest) om de wetten van de fysica te handhaven, met name unitariteit (zie [1], p.500, de discussie van vergelijkingen L.14 en L.15 voor een beschrijving van hoe dit werkt)*. Ik heb vergelijkingen L14 en L15 opgezocht en deze blijken betrekking te hebben op de Hamiltonoperator voor een harmonische oscillator. Hoe kunnen die nu 'het handhaven van de wetten van de fysica' door de Zoon verklaren? En waarom zou dit de taak van de Zoon zijn?

Tipler ziet opstanding als dematerialisatie gevolgd door rematerialisatie. Aangezien de eerste de energie van een kernbom zou genereren, probeert Tipler het via 'tunnelen' (boren door de energieberg in plaats van eroverheen te gaan). Maar dat is een extreem infrequent gebeuren, en zou dus eonen van tijd kosten (denk aan de 'koude fusie'-claim). Ik meen dat we eenvoudig moeten erkennen dat noch de klassieke fysica, noch de kwantumtheorie iets kan doen met een transcendentiaal proces als de opstanding.

Pannenberg uit enige twijfel aan het verhaal van de maagdelijke geboorte in Lucas op grond van tekstkritische overwegingen. Ik zou daaraan willen toevoegen dat een maagdelijke geboorte Jezus niet volledig mens maakt, en dat deze dus irrelevant is voor onze verlossing.^{12,13}

Multiwereldhypothese en inflatietheorie (13-4). Pannenberg geeft toe dat hij enige moeite heeft met de claim van Tipler dat de kwantumtheorie de aanname van multiple werelden vereist, maar merkt dan schamper op dat ook niet alle wetenschappers 'de inflatietheorie van Alan Guth, welke Bonting prefereert' aannemen. Ik aanvaard de inflatietheorie (een zeer kortdurende en zeer snelle expansie, waarin het prille heelal in 10^{-30} sec uitdijt van 10^{-30} m tot 0.1 m), omdat waarnemingen van de fijnstructuur van de kosmische achtergrondstraling deze bevestigen.^{14,15} Het alternatief, een variabele lichtsnelheid voorgesteld door onder ande-

^B in het niet in *GAMMA* afgedrukte deel, dat te raadplegen is op de Engelse versie van de website van de Stichting Teilhard de Chardin: >www.teilharddechardin.nl<

ren João Maguaijo,¹⁶ ontbeert elk geloofwaardig bewijs.¹⁷ Anderzijds zal de multi-wereldhypothese (welke niet een alternatief is voor de inflatietheorie, zoals Pannenberg lijkt te denken) altijd een hypothese blijven, omdat we geen werelden buiten ons eigen universum kunnen waarnemen, en dus kan de hypothese noch bewezen, noch gefalsificeerd worden. Het is daarom dus eigenlijk een onwetenschappelijke hypothese.

Theologen zouden Tipler dankbaar moeten zijn (13-5). Op dit verwijt van Pannenberg heb ik al geantwoord in mijn openingsparagraaf. Ik hoop in dit commentaar, zowel als in mijn commentaar op Tiplers artikel te hebben aangetoond dat Tipler niet voldoet aan de voorwaarden voor een vruchtbare dialoog tussen natuurwetenschap en theologie, namelijk vast te houden aan solide wetenschappelijke en bijbels-theologische uitgangspunten. Naast mijn bezwaren tegen Tiplers bizarre en onverantwoorde gebruik van wetenschappelijke theorieën maak ik ernstig bezwaar tegen het feit dat hij de drieënige God volledig seculariseert tot een stel singulariteiten en daarentegen het aardse leven vergoddelijkt.

Referenties:

1. Wolfhart Pannenberg, God en de opstanding, *GAMMA*, jrg.10, nr.2, 2003, pp.10-14.
2. Sjoerd L. Bonting, Opstanding en hiernamaals, reactie op Tipler en Pannenberg, *GAMMA*, jrg.10, nr.1, 2003, pp.20-28.
3. Frank J. Tipler, *The Physics of Immortality*, Doubleday, New York, 1994.
4. Frank J. Tipler, Het Punt Omega en het christendom, *GAMMA*, jrg.10, nr.2, 2003, pp.14-23.
5. John D. Barrow and Frank J. Tipler, *The Anthropic Cosmological Principle and the Structure of the Physical World*. Oxford University Press, New York, 1986.
6. J. Richard Gott, Creation of Open Universes from de Sitter Space, *Nature*, **295**:306, 1982.
7. Sjoerd L. Bonting, Who or What is God's Creative Agent? *Bulletin of Ordained Scientists* no. 31, 6-15, 2002.
8. Chet Raymo, A Spin on Spin Foam, *Scientific American*, **285** (no.2):80-81, 2001 Aug.
9. Graham P. Collins, Fractional Success; a new theory of everything?, *Scientific American* 286 (no.1):19, 2002 Jan.
10. Peter Woit, Is String Theory Even Wrong?, *American Scientist* **90**, 110-112, 2002 Mar/Apr.
11. Sjoerd L. Bonting, *Chaos Theology, A Revised Creation Theology*, Novalis, Ottawa, 2002, pp.15-26.
12. Arthur Peacocke, *Creation and the World of Science*. Clarendon Press, Oxford, 1979, pp.275-279.
13. John Macquarrie, *Jesus Christ in Modern Thought*, SCM, London, 1990, p.393.
14. Craig J. Hogan, Observing the Beginning of Time *Amer. Scientist* **90** (no.5), 420-427, 2002 Sept./Oct.
15. Eric Hivon and Marc Kamionkowski, A New Window to the Early Universe *Science* **298**, 1349-1350, 2002, 15 Nov.
16. João Magueijo, *Faster Than the Speed of Light: The Story of a Scientific Speculation*, Heinemann, New York, 2003.
17. George Ellis, Einstein not yet displaced, *Nature* **422**, 563-564, 2003 Apr.10.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIES-IV

Commentaar op Frank Tipler, *Het Punt Omega en het christendom* - *Sjoerd L. Bonting*

[Noot: ik volg hier de originele Engelse versie van Tiplers antwoord zoals gepubliceerd in Nederlandse vertaling in *GAMMA*, jrg.10, nr.2, pp.14-23, 2003. Verwijzingen naar blz. en alinea, dus (14-2) betekent blz.14, alinea2]

Punt-Omega (14-2). Frank Tipler begint zijn antwoord¹ op mijn eerdere commentaar² op zijn boek³ met de opmerking: *De wijze waarop Bonting mijn Punt-Omegatheorie weergeeft is dermate onnauwkeurig dat ik geen direct antwoord zal geven op zijn 'recensie' (aangezien de punten van kritiek erin niet van toepassing zijn op mijn theorie)*. Ik schreef slechts: *In Tiplers denken neemt het Punt-Omega goddelijke kwaliteiten aan: persoonlijkheid, alomtegenwoordigheid, alwetendheid, eeuwigheid*. Later in zijn antwoord lijkt Tipler dit te bevestigen, als hij onvervaard stelt: *Ik identificeer de singulariteit van de tijdruimte met God*. Dat is een theologische ongehoordheid: Een singulariteit is een punt in de tijd; hoe kan God de Schepper van ruimte en tijd een punt in de tijd zijn? Bovendien is het voor Tipler een punt aan het einde van de tijd, waarop volgens zijn gedachte de kosmos ineenklaapt in de *big crunch*. Zijn theologie deugt niet. Maar evenmin zijn wetenschap: recente waarnemingen van de fijnstructuur van de kosmische achtergrondstraling bevestigen een 'vlakke' kosmos (in de Einsteinese betekenis), die daarom niet verwacht wordt te eindigen in een *big crunch*. Bovendien zijn er recente (nog onverklaarde) aanwijzingen voor een versnelde expansie van het heelal.

Kwantumtheorie en chaos (20-2). Tipler beschuldigt mij ervan de kwantumtheorie te verwerpen (hetgeen ik niet doe) of er onbekend mee te zijn (ik beweer niet er alles van te begrijpen). Hij spreekt dan over 'chaos' zonder te specificeren welke soort chaos hij bedoelt: chaos als wanorde (zoals in mijn chaostheologie) of chaos als onvoorspelbaarheid (zoals in de chaostheorie). Daarom is wat hij in deze paragraaf zegt onbegrijpelijk, maar ik kan hem verzekeren dat ik noch de kwantumtheorie, noch mijn chaostheologie verwerp. Wat me overigens opvalt in het gehele artikel is dat Tipler de natuurwetten als actieve grootheid in de kosmos lijkt te beschouwen, met de kwantumtheorie als de kroon op alle natuurwetten. Echter, zoals de astrofysicus William Stoeger zegt, de natuurwetten zijn onze manier om de door ons waargenomen fundamentele regelmatigheden in de natuur te beschrijven, maar zij zijn niet de *oorzaak* van deze regelmatigheden.⁴ En over de kwantumtheorie schrijft de wiskundige Ian Stewart, dat *quantum 'indeterminacy' is not a sign of anything irreducibly probabilistic about the universe, but a sign of the inescapable ignorance of the observer*.⁵

Eisen van de natuurwetten (15-2). Tipler belooft te bewijzen dat de onderlinge samenhang van de natuurwetten (kwantumtheorie, algemene relativiteitstheorie,

Standaard Model, en tweede hoofdwet van de thermodynamica) vereist: (1) de kosmos moet gesloten zijn; (2) het leven moet voortbestaan tot het einde der tijd; (3) de door het leven bezeten kennis moet tot oneindig naderen als het einde der tijd benaderd wordt. Ik heb er al op gewezen dat recente waarnemingen het gesloten heelal en de big crunch (1) lijken uit te sluiten. Over (2) beweert Tipler dat voor het voortbestaan van het leven een onbeperkte toevoer van energie vereist is en dat die geleverd zal worden door de omzetting van zwaartekrachtenergie bij de uiteindelijke ineenstorting van de kosmos (16-1). Hij vergeet dat een ander vereiste is het bestaan van atomen en moleculen, maar dat bij de exorbitante temperaturen in de big crunch geen materie kan resteren. Geen zinnig mens zal deze omstandigheden als geschikt voor overleving beschouwen.

Overleving (16-3; 17-1). Maar Tipler gaat onverstoord voort met het bewijs voor overleving aan de hand van een reeks complexe begrippen en deels circulaire argumenten: *black holes* verdampen, dit zou strijdig zijn met 'unitariteit, een fundamentele wet van de kwantummechanica' (nergens in de mij ten dienste staande boeken, zelfs niet in Tiplers boek, vind ik dit begrip vermeld), dus de kosmos moet samenkappen, maar '*event horizons*' (gebeurtenisachtergronden) zouden informatieinhoud en entropie tot nul doen dalen, maar dit is strijdig met de tweede hoofdwet, *dus* event horizons bestaan niet, *dus* gaat informatieinhoud naar oneindig, *dus* is de kosmos gesloten en gaat naar een eindsingulariteit, maar zonder leven zou dit een oneindig onwaarschijnlijke toestand veroorzaken, dit is strijdig met de tweede hoofdwet, *dus* leven moet aanwezig zijn om de kosmos naar de eindsingulariteit te leiden, *dus* event horizons zijn afwezig. Dit doet me denken aan wat Festus tegen Paulus zei: *Gij spreekt wartaal, Paulus, uw vele studie brengt u in de war* (Hand. 26:24).

Ik merk nog op dat het optreden van een singulariteit bij de uitwerking van een wiskundige formule een fysische verlegenheid vormt. Bijvoorbeeld, bij de terugrekening in de tijd vanuit de huidige kosmos, zijn de berekeningen fysisch volledig betekenisvol totdat we $t = 0$ bereiken, waar we een toestand met oneindige energie, temperatuur en dichtheid en afmeting nul vinden. Met zo'n toestand kan de fysicus niets. Dat is de reden waarom vele fysici al meer dan 50 jaar zoeken naar een 'Theorie van het Alles', die $t = 0$ singulariteit moet verwijderen. Maar Tipler zegt (incorrect) dat alle fysische wetten een singulariteit moeten hebben, waar deze wetten niet gelden (18-3). Aldus meent hij met singulariteiten alle geheimenissen van leven, kosmos en zelfs God te kunnen verklaren.

Tweede hoofdwet en overleving (17-2). Dus, zegt Tipler, *de geldigheid van de Tweede Hoofdwet van de Thermodynamica EIST van het leven dat het er langs de hele route naar de eindsingulariteit is, en vervolgens eist diezelfde Tweede Wet, dat het leven het universum zodanig stuurt dat 'event horizons' worden geëlimineerd*. Maar de tweede hoofdwet vereist helemaal niet dat er leven aanwezig is in enig systeem waarvoor hij toegepast wordt, een afgesloten blik water of een

afgesloten kom met vissen. En kan de aanwezigheid van leven in een dunne biosfeerlaag rond de aarde op enigerlei wijze het machtig grote universum met miljarden sterren en sterrenstelsels naar punt Omega, de eindsingulariteit, 'sturen'? Die vraag beantwoordt Tipler in de volgende paragraaf.

Opmerkelijk is dat Tipler in dit artikel voor een overleving tot de eindtijd vrijwel nergens (behalve in 19-2) verwijst naar de oplossing die hij in zijn boek biedt: mensen veranderen zichzelf in computers, die zich kunnen vermenigvuldigen en het heelal kunnen koloniseren, en die zelfs de contractie van de kosmos kunnen doen omkeren om aldus de big crunch te voorkomen.

En passant voert Tipler een nieuwe tijdsoort in, 'ervaringstijd', maar ook met deze tijd zal het volgens hem oneindig lang duren voordat de eindsingulariteit bereikt wordt. Maar dat begrijp ik niet, want we kunnen de tijd tot de *big crunch* (als die zou optreden) op miljarden jaren berekenen, en dat is niet oneindig. En de bijbelse beschouwingen over de Laatste Dag gaan ook steeds uit van een gebeurtenis in de tijd.

Leven wordt alomtegenwoordig, alwetend, almachtig en transcendent (17-3). Omdat het leven het universum moet sturen, moet het *alomtegenwoordig* worden, zegt Tipler. Maar om die formidabele taak uit te voeren, moet het ook *alwetend* worden. En om in staat te zijn de immense hoeveelheid energie, die vrijkomt bij de ineenstorting van het heelal, te hanteren, moet het leven ook *almachtig* worden. Tenslotte zal het leven *transcendent* worden, omdat de eindsingulariteit buiten de tijd ligt (eigenlijk aan het eind van de tijd, op de grens van ruimtetijd, en dus zou 'semi-transcendent' een betere, maar betekenisloze term zijn). Merk op dat met deze kwalificaties het leven *goddelijk* wordt in Tiplers ogen.

Multipale universa en het kwaad (19-3,4). Het verheugt me te lezen dat de hemel van Tipler identiek is aan de mijne. Niettemin, die van mij is een gnostische ketterij. Waarom? En die multipale universa van Tipler: heeft elk universum zijn eigen wederkomst en zijn eigen hemel? Niettegenstaande Tiplers enthousiaste argumentatie dat de kwantumtheorie multipale universa vereist (en zonder deze ongeldig zou zijn), houd ik vol dat dit niet waar is, noch wiskundig noch fysisch. Het is een hypothese ontwikkeld om de fijnafstemming van de kosmos te verklaren zonder een Schepper te hoeven aannemen, net als geldt voor de antropische principes van Tipler en Barrow.

Tipler beweert dat hij met zijn multipale universa ook het probleem van het kwaad oplost (20-3): *God heeft het goede gemaximaliseerd...door niet slechts dit universum te scheppen, maar alle universa die uiteindelijk evolueren in Hem, die het Punt Omega is.* Maar uitsmering van het kwaad over vele universa is m.i. geen bevredigende oplossing voor het 1800 jaar oude probleem van het kwaad.

Zoon en singulariteit (21-2).

Tiplers theologische avonturisme kent geen grenzen. Hij schrijft: *de Zoon moet op fysische gronden de tweede persoon van de Drieëenheid zijn*. Hij belooft dan te zullen bewijzen dat de Zoon en de Geest beide singulariteiten zijn. In werkelijkheid stelt hij slechts voor de Vader als de Ultieme Toekomst te beschouwen, de Geest als het Ultieme Verleden (gebaseerd op de multiwereldhypothese en Gen. 1:2), en de Zoon als de *trait d'union* tussen beiden. Meent Tipler werkelijk dat de Vader slechts de eindsingulariteit is, en de Geest de initiële singulariteit bij $t = 0$, de initiatie van de schepping? [in feite moet het Hebreeuwse woord *ruach* in Gen.1:2 waarschijnlijk niet vertaald worden als Geest, maar als machtige wind die over de wateren blaast en dus deel uitmaakt van de initiële chaos, *tohu wabohu*]⁶. Later beweert Tipler dat de singulariteit stoffelijk is in dezelfde zin als electronen en protonen. Maar bij $t = 0$ bestonden er nog geen deeltjes volgens de *big bang*-theorie. Evenmin zullen er nog deeltjes bestaan in de eindsingulariteit, als de kosmos gedegenereerd is tot een onstoffelijke toestand zoals deze op $t = 0$ bestond. Niettemin concludeert Tipler vrolijk dat zijn gedachte over de drie singulariteiten *bevestigt dat de orthodoxe (trinitarische) visie op God de juiste is*, en dat deze *de modalistische ketterij definitief verwerpt*. Hij noemt de Heilige Geest *een manifestatie in de fysische kosmos als sturende invloed in het universum*. Ik kan hiermee instemmen voorzover de Geest gezien kan worden als God de Communicator, die informatie uitwisselt tussen schepping en Schepper.⁶ Echter ben ik het geheel oneens met zijn bewering: *De wetten van de fysica zelf zijn een uitdrukking van de sturende invloed van de Heilige Geest*. De regelmatigheid van de fysische verschijnselen, die wij natuurwetten noemen, moeten al zijn neergelegd in de initiële schepping, binnen een fractie van een seconde na de big bang.

Over het Punt Omega. Tenslotte wil ik nog een opmerking maken over het begrip 'Punt Omega'. In de bijbel wordt het woord 'omega' of 'de laatste' slechts zevenmaal gebruikt (Jes. 44:6, 48:12; Openb.1:8, 1:17, 2:8, 21:6, 22:13) en dan steeds in combinatie met 'alfa' of 'de eerste', en altijd verwijzend naar God (of de Zoon in de laatste vier teksten). Het gecombineerde gebruik van Alfa en Omega, de eerste en de laatste, betekent dat God zijn gehele scheppende werk beheerst van begin tot einde. Teilhard veroorloofde zichzelf dus een vrijheid toen hij het Punt Omega invoerde als het eindpunt van een evolutionair scheppingsproces, maar hij laat dit tenminste samenvallen met de wederkomst van Christus.. Maar Tipler reduceert het Punt Omega tot een singulariteit, een bijzonder punt in de uitwerking van een wiskundige formule, en hij doet dit ook voor de personen van de Drieëenheid. Daardoor gaat niet alleen de majesteitelijke betekenis van de bijbelse gezegden verloren, maar hij laat de schepping voltooiën door schepeselen als hij beweert dat het leven de evolutie van de kosmos naar de eindsingulariteit voert. En in zijn boek keren mensen, getransformeerd in computers, de kosmische contractie om ter vermijding van de *big crunch*. Tipler maakt zich schuldig aan de volledige secularisatie van het scheppingsgebeuren en van de Schepper.

Referenties

1. Frank J. Tipler, Het Punt Omega en het christendom, *GAMMA*, jrg.10, nr.2, 2003, pp.14-23.
2. Sjoerd L. Bonting, Opstanding en hiernamaals, reactie op Tipler en Pannenberg, *GAMMA*, jrg.10, nr.1, 2003, pp.20-28.
3. Frank J. Tipler, *The Physics of Immortality*, Doubleday, New York, 1994.
4. William R. Stoeger, Contemporary Physics and the Ontological Status of the Laws of Nature, In: Robert J. Russell, Nancey Murphy, C.J. Isham, eds., *Quantum Cosmology and the Laws of Nature, Scientific Perspectives on Divine Action*, Vatican City State: Vatican Observatory Publications, and Berkeley, CA: Center for Theology and Natural Sciences, 2nd ed. 1999, pp.207-231.
5. Ian Stewart, *Does God Play Dice? The New Mathematics of Chaos*, Penguin Books, London, 2nd ed. 1997, p.342.
6. Sjoerd L. Bonting, Who or What is God's Creative Agent? *Bulletin of Ordained Scientists* no. 31, 6-15, 2002.

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIE – V

Brief van 'n 'domme Hans' aan de eindredacteur van GAMMA, het voor mij op een te hoog niveau staande orgaan van de Stichting Teilhard de Chardin.

Men kan het gebied van de geordende kennis in het bewustzijn van de mens beschouwen als een medaille die twee zijden heeft. De ene zijde betreft de geordende kennis die door redelijk, verstandelijk denken van wetenschappers, gegrond op axioma's, verkregen wordt. Op deze redelijkheid is de uitspraak van Blaise Pascal van toepassing: "Het hart heeft zijn redenen, die de Rede niet kent." Het denken van het hoofd staat hier tegenover het aanvoelen van het hart, de intuïtie (door Van Dale gedefinieerd als 'de onmiddellijke, niet op begripdenken berustende overtuiging van een waarheid'). Als deze waarheid 'God' of 'het Goddelijke' betreft, noemen we dat religieuze intuïtie, zulks in tegenstelling tot 'wetenschappelijke intuïtie', die zowel Teilhard als Einstein óók bezaten. Terzijde: de religieuze intuïtie heeft niets te maken met religies of godsdiensten, die op dogma's berusten en producten van het hoofddenken zijn. Om verwarring te voorkomen zou het het beste zijn om 'religies' altijd 'godsdiensten' te noemen.

Hoofddenken en intuïtie zijn beide kennisbronnen, met dit verschil dat het hoofddenken objectief genoemd kan worden, overdraagbaar dus en vatbaar voor een discussie. De uitkomst van religieuze intuïtie is subjectief, hoogstpersoonlijk, zij het ook dat meer mensen tot eenzelfde resultaat kunnen komen, niet op grond van discussies, maar door een innerlijke verwantschap. Dat 'het hart' niet slechts een metafoor is, maar een kennisorgaan, gelijkwaardig aan de hersenen, vindt men overtuigend bewezen in het boek van de Amerikaanse medisch hoogleraar Paul Pearsale, dat in 2000 in het Nederlands verscheen onder de titel *Het geheugen van het hart – Onverwachte gevolgen van harttransplantaties. Het hart als centrum van energie, informatie en geheugen.*

Het hoofddenken heeft de rustige, onbedreigde stilte van de studeerkamer nodig. Het aanvoelen van het hart heeft vooral plaats in de turbulentie en de soms bedreigende omstandigheden van het volle leven, het gebied van het liefhebben en

lijden. De levens van o.a. Boeddha, Jezus van Nazareth, Albert Schweitzer, Albert Einstein en de joodse Ety Hillesum tijdens de sjoa getuigen hiervan. En dichters als Rilke, Jacqueline van der Waals en Guido Gezelle.

Uiteraard vormen de wetenschappers, de objectieven, veel meer één duidelijke groep dan de subjectieven, de door hun religieuze intuïtie geleiden. Dat komt pregnant tot uitdrukking in een gedicht van Jacqueline van der Waals, waarvan het eerste couplet luidt:

*Wat de toekomst brengen moge
Mij geleidt des Heren hand
Moedig sla ik dus de oogen
Naar het onbekende land
Leer mij volgen zonder vragen
Vader, wat Gij doet is goed!
Leer mij slechts het heden dragen
Met een rustig kalmen moed*

'Des Heren hand' is de metafoor voor de innerlijke 'stem' of 'drang', die de levenskoers van de religieus-intuïtieve mens bepaalt. Zijn leven is een 'spirituele zoektocht' zoals dat van de 'objectieven' een wetenschappelijke zoektocht is. Natuurlijk hebben beide hun zin en bestemming op de lange lange weg naar het punt Omega van de mensheid.

De wetenschapper Adriaan D. Fokker ziet geen kans in zijn bijdrage in GAMMA van december 2002 (jrg. 9 nr. 6) een afdoende antwoord te geven op het probleem van het morele kwaad in de wereld. Toch is dat antwoord wel afdoende gegeven door het leven, lijden en strijden van de jonge joodse vrouw in haar 27^e en 28^e levensjaar in het kamp Westerbork in 1947/48, dat in november 1948 eindigde in de gaskamers van Auschwitz. In 10 'dagboeken' namelijk, die zij heeft nagelaten en die pas in 1980 een uitgever hebben gevonden, waarna ze door vertaling in 14 talen wereldbekend zijn geworden. Voor wie de moeite wil nemen de pagina's 116-122 te lezen van het in 1999 uit het Frans in het Nederlands vertaalde boek van Paul Lebeau *Ety Hillesum – Een spirituele zoektocht* vindt daarin een voor de intuïtief religieuze mens aannemelijk antwoord op de vraag naar de zin van het menselijk-morele kwaad en het daaraan verbonden lijden.

Met dit alles wil door mij niet gezegd zijn, dat ik de discussies in GAMMA niet belangrijk en waardevol vind, maar het is voor mij de keerzijde van de medaille.

Willem Fischer, Bennekom

PS. In de jaren dertig ontmoette ik een filosoof die de evolutie zich zag voltrekken in vier fasen. Dit trof mij, zodat het is blijven hangen:

1. De fase van de On**b**ewuste Disharmonie: de eerste miljarden jaren na de *big bang* tot en met de ordening in melkweg, zonnestelsels, planeten enz.
2. De On**b**ewuste Harmonie: de ontwikkeling van het leven op aarde, de natuur, voordat er bewust mensenleven was; de 'paradijsstoestand' (die nog in de ongerepte natuur, voorzover die er nog is, bestaat) . In mijn natuurbeleving voel ik toch deze Onbewuste Harmonie wel aan.
3. De Bewuste Disharmonie: de 'zondeval' van Adam en Eva, zoals die mythologisch in Genesis wordt beschreven en waarin wij nu verkeren.
4. De Bewuste Harmonie in het Punt Omega.

Gezien de 'kloktijden' die elk van de drie afgelopen fasen heeft geduurd is het waarschijnlijk dat de ontwikkeling van de vierde fase nog miljoenen jaren zal vergen. De mensheid is nog pas kort op aarde. In het Punt Omega is het einde der tijden bereikt: één ademtocht van de eeuwige en oneindig Scheppende Oerkracht.

Overigens: Gerrit Teule is een aanwinst voor *GAMMA*.

Willem Fischer

BIJ DE REDACTIE BINNENGEKOMEN REACTIE – V

Ir. Hans Richter uit Duitsland reageert op het artikel in GAMMA jrg. 10 nr. 2 van Gerrit Teule 'Tegenstrijdige belangen':

Ik lees, dat Gerrit Teule nog steeds storm loopt tegen het stralingsgevaar van de mobieltjes. Welnu in een groot aantal punten van zijn artikel heeft hij weliswaar gelijk, maar het evenwicht tussen de punten, die hij naast elkaar aanvalt, is verstoord. Zo is het verbreken van het economisch evenwicht door globalisering aanzienlijk gevaarlijker voor het overleven van onze soort als het stralingsrisico door mobieltjes. Alhoewel ik in de telecommunicatie werk, leef ik niet van UMTS, maar het begrip "zeperd van de eeuw" is voor deze pas geboren eeuw ietwat overdreven. Ikzelf hanteer de formule, dat de som van alle risico's voor een lokale en globale bevolking minimaal moet worden gehouden. Welnu het stralingsgevaar is zelfs bij het gebruik van mobieltjes veel kleiner, dan het telefoneren daarmee in de auto, wat naar schatting 10 - 100 x meer doden en gewonden oplevert. Ook ken ik het woord "zeperd" niet. Kennelijk ben ik te lang uit Nederland weggeweest. Het laatste bezoek viel overigens in februari. Een zeperd klinkt voor mij wel positief. Iemand, die mij inzeept is hygiënisch bezig, maar uit het verhaal van Teule blijkt het helemaal niet zo zuiver te zijn. In elk geval: als hij de onbelangrijke stokpaardjes van de werkelijk belangrijke thema's scheidt, blijven er genoeg gewichtige woorden over.

En zijn reactie op het stuk van Frank Tipler in hetzelfde nummer:

Het verhaal van Tipler is inderdaad omstreden. Moeilijk is het niet, hooguit onbegrijpelijk door onaangepast taalgebruik. Interessant is, dat Tipler als een van

de eersten de fysicus Feynman citeert en daarop nog een illustere reeks andere beroemdheden laat volgen, alsof daarmee zijn theorie wordt bewezen (Andere beroemdheden zoals Einstein zijn hun leven lang tegenstanders van de kwantumtheorie gebleven). Welnu: de door mij bewonderde Feynman (1918-1988) heeft onduidelijke taal en klakkeloze overname van andermans theorieën steeds bestreden. Feynman was een zeer kritisch, onomkoopbaar onderzoeker en waarheidszoeker. Hij heeft na het ongeluk van de Challenger Shuttle de opdracht gekregen de oorzaak van de ontploffing te onderzoeken en heeft deze ook (in menselijk falen) gevonden. Een minder kritische geest vindt in de regel een "technisch probleem" om de schade voor de nationale industrie te begrenzen. Het geciteerde boek is ook in het Nederlands verkrijgbaar: Heel geestig, meneer Feynman! door Aramith Uitgevers, ISBN 90 6834 054 9. Feynman beschrijft in dit boek allerlei dagelijkse belevenissen en nauwelijks natuurkundige details, maar als hij dit doet, dan beschrijft hij zijn theorie in voor gymnasiasten duidelijke taal op een gering aantal pagina's en hij verwijst nergens naar zijn wetenschappelijke publicaties. Dit moet eigenlijk ook een prof. Tipler kunnen leveren! Tipler baseert zijn theorie op singulariteiten en dat is gevaarlijk. Met behulp van singulariteiten kan ik van alles aantonen, wat niet deugt. Men neme bevoorbeeld de stelling, waarmee wij op middelbare scholen misschien nog kinderen kunnen verwarren: $1/0 = \text{oneindig}$. $1000/0 = \text{oneindig}$. dan is: $1 = 1000$.

Een ander manco is het begrip negatieve energie voor de gravitatie. Als er negatieve energie is, d.w.z. energie, die andere energie opheft, dan is het in elk geval geen gravitatie. Wij weten immers, dat voorwerpen onder invloed van de zwaartekracht sneller worden en de (kinetische) energie toeneemt. Zwaartekracht is een andere aggregatietoestand van de 'positieve' energie, zoals water in de vorm van ijs, vloeistof of waterdamp bestaat. Er zijn wetenschappers, die aannemen, dat er universa bestaan uit echte negatieve energie, zodat de materie van dit universum bij aankomst in ons zonnestelsel onze materie-energie compenseert en in niets oplost. Dit is echter kennelijk niet het model, wat Tipler voor ogen heeft. Misschien heeft Tipler een andere negatieve energie gedefinieerd?? Tegen het einde wordt de singulariteit Zoon met de metaalplaat van een bommenwerper vergeleken, die een jonge Duitser uit zijn huis (naar de Kerk!) heeft verdreven. Al met al is het een verward verhaal, dat Feynman na het doorlezen beslist met een gefronst voorhoofd terzijde had gelegd.

DE DIALECTIEK VAN AOS - 4; CHINEES-JAPANS COLLECTIVISME

Benedict Broere

"Ik, Chang Yuyi, ben de zus van je grootvader, en voordat ik je mijn verhaal vertel, wil ik dat je dit onthoudt: in China is een vrouw niets. Na haar geboorte moet ze haar vader gehoorzamen. Als ze getrouwd is, moet ze haar echtgenoot gehoorzamen. En als ze weduwe is, moet ze haar zoon gehoorzamen. Je moet begrijpen: een vrouw is niets."
*Pang-mei N. Chang*⁷

"Het Japanse denkproces, zo wordt beweerd, staat, in tegenstelling tot het westerse, buiten de rede en de logica, en is situationeel, emotioneel en sociaal bepaald, en dit wordt niet gebracht als een tekortkoming, maar als een teken van superioriteit."
*Karel van Wolferen*⁸

In de vorige artikelen hebben we gezien dat een goed functionerende dialectiek van AOS⁹ (*dva*) tot expressie komt in vooral de moderne westerse landen, de landen met een, zo blijkt uit onderzoek, gemiddeld genomen hoge beleving van welzijn en geluk.¹⁰ Men lijkt daar een bevredigend evenwicht te hebben gevonden (omega) tussen individuele rechten en vrijheden (analyse) en collectieve verplichtingen en verantwoordelijkheden (synthese). Elders in de wereld is het individu onderworpen aan veel striktere rolpatronen, ingebed in rigide hiërarchieën en autoritaire structuren. Het zijn culturen die lijken op die van het Europa van vóór de golven van liberale, sociale en feministische emancipatie. Is nu in die andere culturen, zoals bijvoorbeeld China en Japan, die *dva* te bevorderen? En wat zal daar de uitkomst van zijn?

Collectivistische waarden spelen nog steeds een belangrijke rol in Azië, Afrika en Latijns-Amerika, gebieden waar op dit moment een enorme bevolkingsgroei valt waar te nemen, gepaard gaand met excessieve afbraak van het milieu, watertekorten, verwoesting en een afnemende beschikbaarheid van vruchtbare landbouwgronden.¹¹ In het geheel van die landen en gebieden met zeer grote aantallen mensen, valt vooral op

⁷ Pang-mei N. Chang, *Lotusvoeten. Een vrouwenleven in China en het westen*, Luitingh-Sijthoff, Amsterdam, 1996, p. 22. Zie ook bijvoorbeeld het artikel *Vernederd, verkracht, verstoten. Verwoeste vrouwenlevens in het hedendaagse China* door Leonoor Kuijk, *Trouw* 4-1-2003, een bespreking van het boek *Verborgene stemmen, levensverhalen van vrouwen tijdens en na de Culturele revolutie* van de Chinese journaliste Xinran.

⁸ Karel van Wolferen, *Japan. De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht*, Muntinga/Balans, Amsterdam, 1989, p. 410.

⁹ Voor nieuwe abonnees belangrijk te vermelden, dat AOS staat voor Analyse-Omega-Synthese, een onderwerp, dat al jaargangen lang door Benedict Broere in zijn artikelen verder wordt uitgewerkt.

¹⁰ Zie de resultaten van het cultuurvergelijkend onderzoek door prof. Ruut Veenhoven op het internet: *De World Database of Happiness*, www.eur.nl/fsw/research/happiness. Zie ook de vele interviews met hem, zoals die te vinden zijn op het internet. Zie verder bijvoorbeeld op internet de *Human development index* en gelijksoortige cultuurvergelijkende overzichten.

¹¹ Rob van der Vaart (eindred.), *Globetrotter. Een serie geografische verkenningen*, Teleac/NOT, Utrecht, 1996.

de snelle economische groei in *China*. En men denkt dat ten gevolge van deze groei het economisch zwaartepunt steeds meer naar Azië verschuift, en dat China uiteindelijk de grootste economische en militaire¹² macht ter wereld zal worden.¹³

Gezien echter de lange traditie van *collectivisme* in China, lijkt het mij toe dat het nog geruime tijd zal duren voordat China mentaal - met grotere vrijheid voor het individu, meer rationaliteit, meer efficiëntie en minder corruptie - zover is, dat het de basis kan vormen van een moderne en technologisch hoog ontwikkelde democratie als bijvoorbeeld in Zweden of Zwitserland. Wat betreft dit collectivisme namelijk zou je kunnen zeggen dat de Chinese cultuur dermate gefixeerd is op de familie, de groep, het collectief, dat het individu, de individuele vrijheid en de individuele meningsvorming er praktisch niet in kunnen bestaan, of misschien tegenwoordig maar heel voorzichtig. In de praktijk komt dat neer op een meedogenloze houding ten opzichte van iedereen die afwijkt van de voorgeschreven gedrags- en denkpatronen. Dit blijkt in bijvoorbeeld het rigoureuze strafsysteem. Zo schrijft Hans Werner: "Volgens Amnesty International werd in 1992 in China, met 20% van de wereldbevolking, globaal berekend 63% van alle doodstraffen ten uitvoer gebracht. Het precieze aantal gefusilleerden is staatsgeheim."¹⁴

Een belangrijke rol speelt hierbij de *leer van Confucius*, die in deze cultuur op kon komen om dan eeuwenlang het daarin heersende collectivisme te bevestigen en te bestendigen. Ray Hang, Azië-specialist en regeringsadviseur in de VS zegt hierover: "De leer die de nadruk legde op eerbied voor familiehiërarchie en ritueel, werkte als een rem op de ontwikkeling van de Chinese samenleving. Juist de eerbiedwaardige ouderdom van het systeem werd steeds nadeliger. De leer ging terug tot de oudste tijden en werd algemeen doorgevoerd zodra het keizerrijk de macht centraliseerde. Plaatselijke gebruiken en ongeschreven wetten kregen nooit een kans om deel te gaan uitmaken van een organisch groeiend geheel. Het snelle succes van de leer van Confucius produceerde een ritualistische samenleving, een kleine groep van bestuurders en een volk van figuranten."¹⁵

In een synthesesDominante samenleving als China is de groep belangrijker dan het individu, wat er bijvoorbeeld toe zal leiden dat competentie van minder belang is dan familieverband, vriendschap of het behoren tot een bepaalde klasse. Dit blijkt tegenwoordig ook in de voormalige Britse kroonkolonie en scharnierpunt van de handel in Azië Hong Kong. Willem van Kemenade schrijft hierover in het artikel

¹² Volgens recent onderzoek komt China meteen na de V.S. in het rijtje van grootste investeerders in militaire middelen. *NRC Handelsblad*, 16 november 2002.

¹³ William H. Overholt, *China. De reus ontwaakt. Hoe de economische hervorming een nieuwe supermacht creëert*, Elmar, Rijswijk, 1994.

¹⁴ Hans Werner, *Het domein van Confucius*, Fontein, Baarn, 1996, p. 126.

¹⁵ Hans Werner, *De Chinese familie*, Fontein, Baarn, 1995, p. 46-47. Zie ook: Leon Stover, *Culturele ecologie van de Chinese beschaving*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976; Hans Werner, *Het domein van Confucius*, Fontein, Baarn, 1996.

Regering Hong Kong beknot vrijheid: "Het probleem in Hong Kong is dat er na het vertrek van de Britten langzaam maar zeker een nieuwe politieke cultuurvorm aan het groeien is waarin het 'vestigen van een sterke Chinese identiteit', patriotisme, gehoorzaamheid aan oude mannen, oligarchie en nepotisme prevaleren boven polyglot globalisme, innovatie, openheid en democratie."¹⁶ Opvallend is daarbij dat de in 1997 bij China gevoegde Britse kolonie, die lange tijd in de hele regio een centrum van grote welvaart was, na twee economische crises een producent van werklozen is geworden en steeds meer te maken krijgt met het ondoorzichtige, repressieve en anti-democratische beleid van Peking.¹⁷

Ingebouwd in het confucianisme is evenwel ook een haast protestantse of calvinistische drang tot hard werken en kapitaal vergaren.¹⁸ Communistisch China heeft dit cultuuraspect lange tijd weggedrukt, maar gegeven het economisch succes van Chinese gemeenschappen in Taiwan, Hong Kong, Singapore en Noord-Amerika en van cultureel verwante landen als Japan en Zuid-Korea is men er uiteindelijk toe verleid om op economisch gebied een meer kapitalistische weg in te slaan. En zo komt het dan dat dit economisch snel groeiende land nu reeds een kwart van de wereldstaalproductie consumeert en 40 % van het cement. Ook exporteert het al zevenmaal meer dan India. Ruikang Shen, directeur van Cicec, het centrum voor economische samenwerking tussen China en Europa, typeert de situatie als volgt: "Hoe je er verder ook over denkt, onze economie is onder dit bewind stevig blijven groeien zonder kleerscheuren van de Azië-crisis of de stagnatie in de VS en Europa."¹⁹

De grotere welvaart die uit deze economische groei zal ontstaan en ook de specifieke eisen van een technologisch en economisch hoog ontwikkelde cultuur zullen ervoor zorgen dat - zoals ook in Japan valt te zien - wat betreft opleiding, zelfstandig denken en culturele expressie het individu en de rationaliteit meer ontwikkeld en vrijgemaakt zullen worden. Heeft China echter - met behulp van veel westerse technologie, kopieerkunst en eigen goedkope arbeid - de eerste golven van economische groei verwerkt, dan zal het mogelijk eenzelfde soort economische stagnatie beleven als waar Japan en Zuidoost-Azië als geheel de afgelopen jaren mee te maken heeft gehad, een stagnatie die voortkomt uit nog te weinig individualiteit en rationaliteit én - daarmee samenhangend - het niet dulden van andersdenkenden, gebrek aan inspraak, gebrek aan democratie, gebrek aan efficiëntie en duidelijkheid in zakenleven en rechtsgang, en gebrek aan innovatie.

¹⁶ *NRC Handelsblad*, 10 juli 1999.

¹⁷ Zie het artikel *Zelfs zakenlui in Hongkong vrezen wurggreep Peking* door Anne Meijdam, *Trouw* 2 januari 2003.

¹⁸ Zie: Geert Hofstede, *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*, Contact, A'dam, 1991, p. 208 e.v.

¹⁹ Zie het artikel *Made in China* door Wilma van Meteren, *Trouw* 4 april 2003.

Wij en Wa

Collectivisme is kenmerkend voor alle niet-westerse en premoderne samenlevingen. Collectivisme is zeker ook kenmerkend voor de Chinese samenleving. In Japan echter lijkt het tot een kunst te zijn verheven. Het individu mag niet bestaan en wordt van jongs af aan gekneed en geplet tot harmonie en tot een willig onderdeel van de omvattende groep.²⁰ In Japan acht men bijvoorbeeld, zo brengt Azië-kenner Ian Buruma naar voren, het *Wa*, het Japanse gemeenschapsgevoel, superieur aan het westerse individualisme. Men begrijpt niet dat het een remmende werking heeft op bijvoorbeeld de ontwikkeling van *individuele creativiteit* en *democratische verhoudingen*. Dit, terwijl de relatief geringe aanwezigheid daarvan in de Japanse samenleving in samenhang kan worden gebracht met de economische crisis van de afgelopen jaren.²¹

Dit collectivisme is dermate sterk dat je zelfs bij Japanners in het buitenland ziet dat naarmate hun aantal groeit ook de sociale controle en daarmee de drang tot conformeren aan de eigen cultuur toeneemt. De Japankenner Karel van Wolferen: "Wanneer slechts enkele Japanners in een buitenlandse stad wonen, blijkt dat hun psychologische gesteldheid niets onoverkomelijks heeft dat hen zou verhinderen normale maatschappelijke banden te onderhouden met andere volken. Pas wanneer de Japanse kolonie groeit en er een Japanse school wordt opgericht, wordt hun isolement acuut en vormen ze exclusief Japanse clubs en enclaves binnen bestaande clubs."²²

Het gebrek aan democratie wordt bevestigd in bijvoorbeeld het artikel *Geen burger maar onderdaan* van Hans van der Lugt. Japan komt daarin tevoorschijn als grotendeels nog een feodale samenleving, gerund door de mentale erfgenamen van de vroegere samurai-heersersklasse, die de gewone Japanner conditioneren tot volgzaam, weinig kritische, weinig zelfstandig denkende, weinig eisende en hardwerkende onderdelen van het productieproces. In deze cultuur is het concept 'burger', als 'iemand met gegarandeerde rechten ten overstaan van de overheid', onbekend. 'Het gepeupel dient slaafs te zijn'. Het geeft een samenleving die doordrongen is van de *angst* voor bazen, heersers, ambtenaren en politici, de corrupte klik die elkaar de hand boven het hoofd houdt, en die geen politieke visie genereert, behalve dan die van zelfhandhaving. 'Een ambtenaar van het bureau van de premier: "Zolang het gaat om de dagelijkse routine weten we wel wat we moeten doen. Maar er is geen enkele visie op de lange termijn, geen enkele politieke leiding."²³

²⁰ Zie bijvoorbeeld: J. Giebel, *Japan. Creatieve economie tussen oost en west*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1982; Diana Rowland, *Zaken doen met Japan*, Thieme, Zutphen, 1985.

²¹ Zie: Ian Buruma, *De spiegel van de zonnegodin*, Arbeiderspers, Amsterdam, 1990, 2e dr.

²² Karel van Wolferen, *Japan. De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht*, Maarten Muntinga, Amsterdam, 1989, p. 708.

²³ *NRC Handelsblad*, 5 augustus 2000.

Karel van Wolferen omschrijft de Japanse cultuur als een systeem dat met weinig logica, onpartijdige rechtsspraak, veel groepsbesef en uitgaande van het devies *macht is recht* bestuurd wordt door een conglomoraat van collectieven, variërend van ambtenaren en ondernemers tot en met georganiseerde misdaadbenden. Verder bekritiseert hij vooral het gebrek aan realiteitszin van deze samenleving, die denkt in deze vorm in het toekomstige wereldbestel te kunnen overleven. Hij schrijft: "Als er één allesoverheersende, sacrosancte doelstelling is waardoor het Systeem wordt geleid, dan is het wel het eigen voortbestaan van de bestaande constellatie van bestuurders. Die doelstelling wordt bij vergissing geïdentificeerd met het voortbestaan van Japan." De toekomstige praktijk, zo besluit van Wolferen, komt waarschijnlijk neer op een 'doormodderen', en het trachten een '*modus vivendi*' in stand te houden 'met de westerse wereld en de Verenigde Staten in het bijzonder'.²⁴

De journalist Saskia Jansens: "Democratisering is dan ook de opdracht voor Azië, aldus de ILO-studie (Internationale Arbeidsorganisatie). Een versterking van het financiële systeem moet hand in hand gaan met het versterken van de democratische instituties, zodat de markt niet wordt verstoord door willekeur en corruptie. Democratie is essentieel voor het garanderen van grotere sociale gelijkheid en dus moet ook de vakbondsvrijheid worden gegarandeerd."²⁵

Modernisering, ontmodernisering

Probleem hierbij is echter dat democratie een bepaalde funderende mentaliteit behoeft, een mentaliteit van zelfstandig denken, rationaliteit en opkomen voor eigen belangen, leidend tot bijvoorbeeld respect voor het individu en een onpartijdige rechtsspraak. In een artikel over het boek *Het einde van Amerika* van Robert Kaplan schrijft journalist Diederik van Hoogstraten: "Hoewel Kaplan democraat en Democraat is, is hij geen overtuigde pleitbezorger van een '*brave new world* van gloednieuwe democratieën'. Tijdens zijn jaren van reizen door Oost-Europa, Afrika en Azië zag hij dat een plotselinge invoering van stemrecht en een vrije markt vaak desastreuze gevolgen heeft. Een schatrijke, corrupte bovenlaag eigent zich de politieke macht en controle over schaarse goederen toe, en zo is een werkelijk democratisch systeem om zeep geholpen voor het goed en wel bestaat. Zonder stabiele middenklasse, zonder een industriële periode, zonder Verlichting en morele structuren is een democratie ondenkbaar. "Dan krijg je tycoonachtige oligarchieën. Kijk maar naar Rusland en veel andere voormalige Sovjetrepublieken."²⁶

Kaplan bekritiseert in zijn boek *Het einde van Amerika* de verwaarlozing van het onderwijs voor de armen en de lagere middenklasse in de VS en koppelt dit aan een dramatisch verlies van democratie en de opkomst van een sociaal-economisch

²⁴ K.G. van Wolferen, *Japan. De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht*, Balans, Amsterdam, 1989, p. 710-711.

²⁵ Uit het artikel "*Geen baan, geen hoop*" van Saskia Jansens, in *Trouw* van 2 dec 1998.

²⁶ *De Groene Amsterdammer* 7 oktober 1998.

scenario als dat van Brazilië (weinig rijken en vele armen, 20-80 economie²⁷). Je zou ook kunnen zeggen dat democratie volgt uit een toename van de analytische vermogens door goed onderwijs. Immers, onderwijs zet aan tot denken en vragen stellen en opkomen voor persoonlijke belangen. Worden de analytische vermogens niet gestimuleerd zoals juist ook in het systeem van onderwijs, dan blijven zij achterwege en komt er geen draagvlak voor democratie. Zo schrijft Karel van Wolferen over het Japanse systeem van onderwijs: "In plaats van het vermogen tot redeneren van de pupillen te verscherpen staat het Japanse onderwijssysteem over het geheel genomen daar juist vijandig tegenover. Spontane redenering, samen met spontaan gedrag, wordt op praktisch alle scholen systematisch onderdrukt: men toereert geen originaliteit. De leerlingen wordt niet geleerd logisch te denken of de juiste vragen te stellen - zij leren helemaal geen vragen stellen."²⁸

Modernisering

Zelfstandig denken, persoonlijke meningsvorming, originaliteit, innovatiekracht, zonder ontwikkeling van de analytische vermogens zullen ze niet-bestaand blijven. Veranderen echter de omstandigheden in het onderwijs ten gunste van bijvoorbeeld zelfstandig denken en logica, dan verandert ook de mentaliteit. De Japankenner Ian Buruma: "De Japanners zijn bijzonder goed in het op grote schaal vervaardigen van perfecte producten. De productie van geheugenchips is niet een kwestie van experimenteren maar van perfectionisme op de werkvloer. Die kwaliteit is bij de Japanners sterk ontwikkeld. De microprocessors die Intel heeft geproduceerd - in eerste instantie overigens op verzoek van een Japanse klant - waren een kwestie van design en fantasie. En daarin worden de Japanners overtroffen door de Amerikanen - of liever, door het internationale gezelschap dat in Amerikaanse laboratoria werkt, onder wie talrijke Aziaten."²⁹ De Japanse rem op originaliteit werkt door in de wetenschap, wat waarschijnlijk de reden is waarom Japan als belangrijke industriestaat nog steeds zo weinig heeft bijgedragen aan fundamentele vernieuwingen - te meten aan het geringe aantal gewonnen nobelprijzen.³⁰ Om dit gebrek aan eigen inventiviteit te compenseren, wordt door een omvangrijke industriële inlichtingendienst de wereld afgestroopt naar nieuwe producten en ideeën.³¹ In de komende halve eeuw zal de grootste bevolkingsgroei plaatsvinden in Afrika en Azië. Daarbij is de verwachting gerechtvaardigd dat Azië een economisch zwaar-gewicht wordt dat de Europese en de Amerikaanse economieën zal evenaren of zelfs voorbij zal streven. Het zal echter nog geruime tijd duren voordat de eisen van een in complexiteit toenemende cultuur

²⁷ Een bekende aanduiding voor economieën die zijn opgebouwd uit 20% rijken, althans zeer bemiddelden, en 80% armen en behoeftigen en waarin een middenklasse vrijwel ontbreekt. De economie van de VS gaat ook hard die kant op door de verwaarlozing van het openbaar onderwijs, de sociale woningbouw en het pakket sociale voorzieningen.

²⁸ Karel van Wolferen, *De onzichtbare drijfveren van een wereldmacht*, Maarten Muntinga, Amsterdam, 1989, p. 146.

²⁹ Ian Buruma, *Oosterse Arcadiën*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 1998, p. 354.

³⁰ Zie: Hamish McRae, *De wereld in 2020*, Becht, Haarlem, 1994, p. 96-99.

³¹ Zie: Paul Kennedy, *De wereld in een nieuwe eeuw. Preparing for the Twenty-First Century*, Meulenhoff, Amsterdam, Kritak, Leuven, 1993, p. 170 e.v.

ertoe leiden dat de Aziatische tradities van collectivisme en familiezin verschuiven naar structuren waarin meer plaats is voor het individuele, excentrieke en innovatieve en men al doende moderner kan worden, democratischer, individualistischer, rationeler enzovoort. Mocht evenwel een dergelijke ontwikkeling plaatsvinden, dan zal dit betekenen dat Azië een steeds grotere rol gaat spelen in de, wat de historicus David Fromkin noemt, *moderniseringsrevolutie*.³²

Benedict Broere maakte de redactie attent op de volgende website:

>http://socio.ch/relsoc/t_vhaag.html<

van het Soziologisches Institut der Universität Zürich, Rämistrasse 69, 8001 Zürich, omdat daarop een interessant seminar staat van Vera Haag, getiteld

Pierre Teilhard de Chardin: Visionär oder Evolutionsmystiker

Uit dit seminar laten wij nu een passage van *Het Verschijnsel Mens* volgen, dat in het Duits verscheen als *Die Welt im Kosmos*. Ze ondersteunt onze discussie op blz. 04-11:

"Teilhard bezeichnet die Darwinsche Hypothese des Transformismus ebenso hinfällig wie die Laplacsche Auffassung des Sonnensystems oder Wegeners Verschiebung der Kontinente (ebd: Seite 208f.). Er fordert die Unterordnung aller wissenschaftlichen Disziplinen unter die Gesetze der Evolution: "Man muss wirklich blind sein, um die Reichweite einer Bewegung nicht zu sehen, die die Grenzen der Naturwissenschaften bei weitem überschritten und Chemie, Physik, Soziologie, sogar Mathematik und Religionsgeschichte allmählich gewonnen und überflutet hat. (...) [Evolution] ist die allgemeine Bedingung, der künftig alle Theorien, alle Hypothesen, alle Systeme entsprechen und gerecht werden müssen, sofern sie denkbar und richtig sein wollen." (ebd: Seite 209)

³²David Fromkin, *Het lot van de mensheid. Van de dageraad der beschaving tot de eenentwintigste eeuw*, Prometheus, Amsterdam, 2000.

Conflict tussen islam en christendom: gevolg van oude metafysica

Laurens Hessel

Islamologen vertellen ons dat wij niet over de islam mogen spreken. Zij leggen uit dat er binnen deze godsdienst zo'n grote veelvormigheid is dat men niet mag generaliseren. Als zij consequent zijn, zullen zij een vergelijkbare uitspraak moeten doen over het christendom. Maar men kan moeilijk het eeuwenoude conflict tussen beide religies anders beschrijven dan als een botsing tussen twee denkwijzen, beide gebaseerd op een eigen heilig boek, op eigen interpretaties van dat heilige boek en beide met een eigen geschiedenis.

Deze botsing is in belangrijke mate het gevolg van de wijze waarop de vroegste aanhangers van beide godsdiensten de hun toevertrouwde openbaringen hebben geïnterpreteerd. De openbaringen zelf vertonen meer overeenkomsten dan men gewoonlijk denkt; het is onder de invloed van de klassieke Griekse metafysica en het Romeinse en Byzantijnse machtsdenken dat daaruit systemen zijn ontstaan die elkaar niet verdragen en waaruit de bezieling van de grondleggers grotendeels is verdwenen.

Conflict tussen godsdiensten veroorzaakt door metafysische uitgangspunten

Godsdiensten ontstaan door de schok die visionaire geesten (in christendom en islam 'profeten' genoemd) teweegbrengen. Maar hun visies blijven zonder invloed totdat zij geïnterpreteerd zijn in termen van waarden en begrippen die men in de desbetreffende tijd algemeen aanvaardde. Zonder interpretatie worden ze niet begrepen.

Dat Griekse denkers van grote invloed zijn geweest op de door de kerk aanvaarde theologie wordt tegenwoordig algemeen erkend. Men denkt dan aan de invloed van Plato op Augustinus en van Aristoteles op de middeleeuwse theologie. Theologen prijzen zich gelukkig met het feit dat de kerk ondanks - of volgens sommigen juist dankzij - de invloed van het Griekse denken de kern van het geloof heeft weten vast te leggen. In de islam ziet men iets dergelijks, alleen hield men daar geen concilies zoals de christenen deden, maar was het vooral één man, de vrome Al-Ghazzali (11e eeuw), die geacht wordt voor eens en voor al de ware leer en de juiste wet veilig te hebben gesteld.

Maar bij het christendom begon de Griekse invloed al direct na het leven van Jezus; zij is in het vierde evangelie al duidelijk aan te wijzen. En het is niet zozeer in de tegenwoordig als onhoudbaar geachte scheiding van ziel en lichaam waarin zij tot uiting komt maar het is het dominante statische karakter van de Griekse metafysica in het algemeen waarvan de grootste invloed is uitgegaan. De hoofdkenmerken daarvan zijn: verering van wat onveranderlijk en onafhankelijk

is, en geringschatting van al wat tijdelijk en afhankelijk is. In de islam is deze beïnvloeding nog sterker geweest dan in het christendom. Al-Ghazzali dacht de invloed van 'de filosofen' op het islamitische geloof voor altijd te niet gedaan te hebben. Hij opereerde echter zelf met begrippen, die uit de Griekse metafysica afkomstig zijn en werd zo verantwoordelijk voor de verstarring waar de islamitische theologie tot op heden aan lijdt.

Dat ook aan de godheid onveranderlijkheid en onafhankelijkheid moet worden toegeschreven was voor de toenmalige theologen, de christelijke en de islamitische, een vanzelfsprekendheid. Anders te leren zou godslasterlijk zijn. Daarmee strijdige elementen in de oorspronkelijke openbaringen van Jezus en Mohammed werden opgevat als niet serieus te nemen beelddraak.

Zo ontstond zowel in christendom als in islam het leerstuk van de absolute onveranderlijkheid en onafhankelijkheid van God, in beide gevallen uitmondend in het leerstuk van Zijn absolute almacht. Pas nu als gevolg van de secularisatie in de westerse wereld en van de ontwikkelingen in de natuurwetenschap de klassieke metafysica haar greep op het denken verliest komen andere mogelijkheden in zicht.

De Eeuwige onveranderlijk?

Christelijke theologen stellen gewoonlijk dat God niet onderhevig is aan tijd. Immers: tijd betekent verandering, en verandering betekent dat wat eens was, nu niet meer is. Als God onderhevig is aan tijd, zou Hij iets verliezen dat Hij eerst had. En dat is ondenkbaar. Voor Augustinus - en vele theologen na hem - is tijd dan ook een soort vierde ruimtelijke dimensie die voor God als een waaier uitgespreid ligt en waarop Hij van bovenaf neerkijkt. Wat de mens in de opeenvolging van verleden, heden en toekomst doorloopt is voor God een tijdloos nu. In de islam kennen we het (na-koranische) leerstuk dat tijd niets anders is dan de aaneenschakeling van losse, door God in Zijn almacht steeds opnieuw gecreëerde werelden.

Het resultaat is geweest: determinisme in de wijsbegeerte, predestinatiegedachten in het christendom, fatalisme in de islam; de verheerlijking van onveranderlijke heilige wetten en boeken, geringschatting van het vergankelijke lichaam en wantrouwen ten aanzien van tijdelijke vreugden.

Maar volgens Jezus zowel als volgens Mohammed is de Eeuwige intens betrokken bij de mens in zijn onontkoombare lichamelijke en tijdgebondenheid, vergeving schenkend na berouw over misdaden in het verleden, rechtvaardigheid eisend in het heden, en waarschuwend voor de oordeelsdag die eens zal komen. Hij vraagt de mens het goede te doen en verkeerde dingen na te laten, en weet pas achteraf of de mens daaraan gevolg zal geven of niet. Volgens hun getuigenis is ook de Eeuwige aan verandering 'onderhevig' doordat Zijn kennis van door de

mens verrichte daden en nalatigheden voortdurend toeneemt. Als klassieke theologen in antwoord hierop stellen dat Zijn toenemende kennis natuurlijk niet inhoudt dat Hijzelf verandert, hanteren zij opnieuw een uit de Griekse metafysica afkomstig schema, namelijk dat er bij veranderende eigenschappen een onderliggend ding bestaat, 'wezen' of 'substantie' genoemd, dat altijd hetzelfde blijft.

De Eeuwige onafhankelijk?

De relatie van Jezus tot God werd in oude christelijke geloofsbelijdenissen uitgedrukt met de woorden: "De Zoon is van hetzelfde 'wezen', of dezelfde 'substantie' als de Vader". Het was een poging om de verhevenheid van Jezus op zo sterk mogelijke manier uit te drukken zonder te zeggen dat hij God zelf was. De misverstanden waartoe dit geleid heeft zijn legio. Men ziet ze onder andere in de Koran waar Mohammed de christenen verwijt dat zij polytheïsten zijn en in biologische termen over God spreken.

'Substantie' drukt onafhankelijkheid uit. Het betekent zoveel als: 'dat wat op zichzelf bestaat' of 'datgene wat niets anders nodig heeft om te bestaan', zoals Descartes het later zou formuleren. Het werd door theologen gebruikt als een fundamenteel begrip, en zij pasten het toe op 'Vader' zowel als op 'Zoon'. Duidelijker illustratie van de invloed van metafysica op geloofsuitspraken is nauwelijks denkbaar. De achterliggende aanname is dat 'substanties' als dragers van eigenschappen de fundamentele entiteiten van de werkelijkheid zijn.

Men schreef aan de Eeuwige absolute onafhankelijkheid toe als een vanzelfsprekendheid en uit de behoefte Hem eer te bewijzen. Maar als verbondenheid en relaties reëler en waardevoller zijn dan onafhankelijkheid is dit een twijfelachtige hommage.

In de Koran wordt de Eeuwige aangeduid met werkwoordsvormen als 'de Horende', 'de Wetende', 'de Ziende'. Voor horen, weten en zien is het noodzakelijk dat er iets te horen valt, of te weten, of te zien. 'De Horende', 'de Wetende', 'de Ziende' is in al zijn verhevenheid daarvan afhankelijk. Christenen zeggen dat de Eeuwige liefde is, maar dat heeft alleen betekenis als er iets is om lief te hebben (tenzij men aan God uitsluitend zelfliefde toeschrijft). De klassieke christelijke theologie heeft geprobeerd Zijn onafhankelijkheid veilig te stellen door te zeggen dat de goddelijke liefde uitsluitend gevende liefde is. Men noemde die dan 'caritas'. Maar liefde is geen liefdadigheid; het is het delen in de gevoelens van de geliefde, zijn vreugden, zijn pijn. Liefde communiceert, maar in de oude theologie communiceert God niet; Hij openbaart zich.

De Eeuwige 'almachtig'?

In de christelijke zowel als in de islamitische theologie wordt het begrip 'almacht' gehanteerd als de definitie van wat men onder 'God' dient te verstaan. Hij is de oorzaak van alles, en wel de enige oorzaak. Christelijke theologen zeiden dat God

de wereld uit het niets geschapen heeft, en dat Hij ook nu nog de werkelijke oorzaak is van al wat gebeurt. In de islam drukt men de eenzijdige almacht van God uit in het leerstuk van het al eerder genoemde islamitisch atomisme (niet te vinden in de Koran): Allah creëert de wereld steeds opnieuw met alles erop en eraan, inclusief ruimte en tijd.

Maar dit alles is in strijd met de meest fundamentele ervaring van de mens, namelijk dat hij zelf een grote mate van vrijheid heeft, in denken en in doen. Die vrijheid kan groot of klein zijn en wisselt met de omstandigheden maar zo lang een mens leeft is hij nooit geheel zonder.

In het christendom placht men deze discrepantie te verklaren door te stellen dat menselijke oorzaken 'secundair' zijn omdat de wil van God daar altijd als primaire oorzaak achter ligt. Ook moslimtheologen zien de menselijke vrijheid vaak als een illusie. Enkelen gaan zo ver dat zij met een beroep op Allah ook de menselijke verantwoordelijkheid ontkennen. Moord en zelfmoordacties kunnen het gevolg zijn. Echter, als aan de Eeuwige ongekwalificeerde almacht wordt toegeschreven, is Hij ook de eindverantwoordelijke voor alle kwaad. Er zijn bibliotheken volgeschreven met pogingen om Hem daarvan vrij te pleiten. Tevergeefs. Het blijft de belangrijkste drijfveer tot atheïsme in de hedendaagse wereld.

Het idee van Gods absolute almacht is strijdig met het beeld van de Eeuwige zoals dat volgens de eerste drie evangeliën in het bewustzijn van Jezus leefde. In de Koran wordt Allah hoogst zelden als 'de Almachtige' aangeduid, maar wel als 'de Barmhartige', 'de Erbarmer', en dat in elke Surah.

De keizer als beeld van God

Het lijkt alsof de vroege volgelingen van Jezus - en ook die van Mohammed - hun beeld van de Eeuwige gemodelleerd hebben naar dat van het opperwezen dat zij kenden: de keizer. Voor de christenen was dat de Romeinse keizer, voor de moslims, zes eeuwen later, de Byzantijnse. De keizers waren alleenheersers, onbepakt in macht en aan niemand verantwoording schuldig. Dus werd ook aan God alleenheerschappij toegeschreven. Overtredingen moesten goedge maakt worden met offeranden (volgens het christendom) en van de mens verwachtte Hij totale onderwerping (volgens de islam).

Aldus werd Jezus' onverschrokken protest tegen corruptie en onderdrukking al heel vroeg ondergeschikt gemaakt aan het geloof dat hij een goddelijk wezen was, gezonden om God Zelf met de mens te verzoenen, en werd later Mohammeds oproep tot recht doen aan armen, weduwen en wezen niet herkend als komend van de Eeuwige en werd zijn nadruk op de eenheid van de Eeuwige niet verstaan als protest tegen de corruptie van het veelgodendom en tegen de vermetelheid van christenen die meenden te moeten speculeren over de interne complexiteit van hun godheid. Drie honderd jaar na de dood van Jezus was het christendom zelf tot een

onderdrukkende wereldmacht geworden. De islam deed er honderd jaar over om dezelfde weg te gaan. Daar beide religies voor hun god de absolute wereldheerschappij claimden kon het conflict niet uitblijven: "*Dieu le veut*" tegen "*Allahu akbar*".

Nog steeds zijn religies een bron van conflicten en dat zullen ze blijven zo lang zij hun leerstellig absolutisme niet laten varen. Schriftgeleerden realiseren zich door hun gebrekkige filosofische scholing vaak niet waar hun ideeën vandaan komen en zien daardoor niet waar hun systemen in botsing komen met wat hun eigen profeten zeiden en deden.

Denken is alleen mogelijk vanuit een bepaalde metafysische achtergrond. Vanuit een statische metafysica ontstaat een vertekend beeld van wat profeten zeggen en doen. Er zijn andere vormen van metafysica, die de nadruk leggen op groei in plaats van onveranderlijkheid, op verbondenheid in plaats van onafhankelijkheid en op overredingskracht in plaats van almacht. Zij bieden mogelijkheden om de visies van zowel Jezus als van Mohammed op een betrouwbaarder manier te interpreteren.

Oproep aan godgeleerden: zie de waarheid onder ogen

Yoram Stein

Is theologie een wetenschap? Hoe kijkt iemand van buiten de theologie daartegen aan? Tientallen godgeleerden waren vrijdag (24-05) naar Amsterdam afgereisd om hun vakgebied te laten beoordelen door natuurkundigen, biologen, filosofen en sociologen. Ooit was de filosofie de 'koningin der wetenschappen' en de 'dienstmaagd van de theologie'. Met de komst van de moderne tijd heeft er een ware revolutie plaatsgevonden. De wetenschappen die vroeger het laagste in aanzien stonden, staan nu bovenaan. Dat is slecht nieuws voor de filosofie. En nog slechter nieuws voor de theologie. De Amsterdamse fysicus F. A. Bais: "Vroeger liep de waarheid van boven naar beneden, van het hoogste naar het laagste, van God naar de mens. Nu loopt de waarheid in de omgekeerde richting: van het laagste naar het hoogste, van het onderzoek naar de theorie." Filosofische inzichten veranderen niets aan de ontwikkeling van de wetenschappen, zegt Bais: "Een wetenschapper gaat echt niet [met een probleem] naar de filosoof. De natuurkunde is de drijvende kracht voor sociale verandering: Niet de filosofie." Vroeger dachten we dat de waarheid geopenbaard is aan de profeten, en dat wij ons voor ware kennis op het verleden moeten richten. Maar voor de moderne wetenschapper is dat verleden vol 'vooroordelen' waar de wetenschappen ons van moeten 'bevrijden'. Bais: "Wetenschap is een systematische zoektocht naar waarheid, waarin voor zingeving of moraal geen plaats is. Er is niets heiligs. Je moet de waarheid onder ogen zien." (*het vervolg van dit artikel uit Trouw d.d. 26-05 staat op blz. 46 – red.*)

Religies en de twee ultieme aspecten van de werkelijkheid - 1

Ben Crul

Om drie redenen is het een van de voornaamste taken van de filosofie van de religie om een goed inzicht te geven in de relaties tussen de verschillende godsdiensten. De eerste reden is dat de intellectuele conflicten tussen de religies sterke twijfels hebben opgeroepen over het waarheidsgehalte van de diverse geloofsinhouden. De tweede reden is dat de religies in diskrediet zijn geraakt door hun wederzijdse vijandigheid, die vaak tot oorlogen heeft geleid. Voor sommigen is religie nog steeds waardevol; vele anderen zijn religie echter gaan beschouwen als een verschijnsel zonder intellectuele en morele waarden. Hoe dan ook, een derde reden om te trachten het bovenbedoelde inzicht te geven is, dat die relatie momenteel zo'n brandende kwestie is, dat misschien zelfs het overleven van de beschaving afhankelijk is van de ontwikkeling van een sfeer van respect en wellicht zelfs van samenwerking tussen de religieuze tradities.

Griffin³³ is van mening dat de procesfilosofie door het inzicht dat zij geeft, daartoe een waardevolle bijdrage kan leveren. Het specifieke van dat inzicht is gelegen in de volgende kenmerken van haar naturalistisch theïsme: 1) zijn stelling dat Gods invloed niet dwingend is maar overredend en 2) zijn stelling dat God niet het enige ultieme, uiterste aspect is van de werkelijkheid.

In hoofdstuk 7 gaat het vooral over de stelling dat er in de werkelijkheid *twee* ultieme aspecten zijn. Het onderscheid tussen deze aspecten hangt samen met het feit dat religieuze ervaringen schijnen te bestaan uit twee soorten, namelijk theïstische en niet-theïstische. Dit feit bepaalt de relatie tussen de twee voornaamste soorten religies: religies die zijn georiënteerd rondom de devotie tot een persoonlijke God en religies die zijn gericht op een identificatie met een onpersoonlijk aspect van de werkelijkheid; voor Whitehead is dit onpersoonlijke aspect de ultieme eigenschap van de werkelijkheid, die hij haar 'creativiteit' heeft genoemd.

Hoofdstuk 7 omvat de volgende delen. Het eerste deel, dat geënt is op het inleidende hoofdstuk van Griffins boek, gaat over de aard van de religie. Het tweede deel behandelt de implicaties van de stelling dat Gods invloed niet dwingend is maar overredend. Het derde deel gaat over de relatie tussen de twee ultieme aspecten: God en de 'creativiteit'. Het vierde deel toont de relevantie van de voorafgaande onderwerpen voor de relatie tussen de twee soorten religieuze ervaringen en bijgevolg tussen de twee soorten religies.

³³ Dit artikel is het achtste in de reeks over het boek van David Griffin *Reenchantment without Supernaturalism*, die begon in *GAMMA* jrg. 9 nr. 1 (febr. 2002). Centraal erin staat de procesfilosofie van Alfred North Whitehead (1861-1947) en die van Charles Hartshorne (1897-2000) (redactie)

1 - DE AARD VAN DE RELIGIE

Griffin verwijst naar de voorlopige definitie van het begrip *religie* in het inleidende hoofdstuk van zijn boek. Hij benadrukt dat een filosofie van de religie niet de moeilijke opgave kan ontwijken om het begrip 'religie' te definiëren. Sommige schrijvers menen dat dat niet nodig is, omdat het in de loop van de discussie wel impliciet duidelijk wordt wat wordt bedoeld. Hun mening zal echter expliciet moeten worden gemaakt om toegankelijk te zijn voor kritiek. Een definitie is ook noodzakelijk om de discussie af te bakenen.

Een afbakenende definitie is vooral noodzakelijk als het gaat over de relatie tussen religies. Daarbij wijst Griffin erop dat hij het hier niet heeft over quasireligies zoals marxisme en kapitalisme, maar over volwassen (*full-fledged*) religies of 'echte' religies. In dit hoofdstuk wil Griffin zijn voorlopige definitie uit de inleiding verrijken door centrale thema's nader te belichten en elementen toe te voegen.

De werkelijkheid en haar ultieme aspecten.

Het verlangen om in harmonie te zijn met datgene wat *in de aard van een zaak het ultieme is*, is het fundamentele motief dat aan de wortel ligt zowel van quasi-religies als van 'echte' religies. Het erkennen van deze karakteristieke eigenschap is van groot belang, omdat zij van verschillende stromingen, die zich ten onrechte voordoen als theologieën of filosofieën van de religie, hun irrelevantie laat zien omdat zij ofwel niet-realistisch zijn, ofwel omdat zij uitgaan van een puur menselijk proces.

Aan de hand van een aantal voorbeelden geeft Griffin een vrij uitgebreide uiteenzetting over het onderscheid tussen religieuze wereldbeelden en puur ethische systemen en over het verlangen van de religie om in harmonie te zijn met het ultieme van de realiteit in de zin van ultieme werkzaamheid en ultiem vermogen. Wat dit laatste betreft wijst Griffin nog op het onderscheid dat kan worden gemaakt tussen werkzaamheid en vermogen op zich en het bestaan van een handelend en machtig *wezen* en op de zijns inziens onjuiste opvatting van Tillich dat binnen het christendom de term God niet hoeft te slaan op een *wezen*.

Het ultieme van de werkelijkheid als heilig

Griffin heeft gesuggereerd dat het verlangen om in harmonie te zijn met het ultieme van de werkelijkheid zowel voor quasi-religies (zoals marxisme en kapitalisme) geldt als voor 'echte' religies. Hij maakt echter een voorbehoud als dat ultieme 'heilig' zou worden genoemd. Zoals een kleur, bijvoorbeeld geel, op zichzelf slechts de subjectieve vorm is van een waarneming (*a perception*) en pas betekenis krijgt als zij wordt waargenomen in combinatie met een voorwerp dat geel is (*a conception*), zo is ook het begrip 'heilig' pas definieerbaar in combinatie met iemand die heilig wordt genoemd. In die laatstgenoemde zin verwijst volgens Griffin de term 'heilig' naar *degene die of datgene wat van ultieme intrinsieke*

waarde is en waaraan al het andere zijn waarde ontleent. Alleen 'echte' religies bevestigen en ondersteunen dat aspect 'heiligheid' door hun beschouwing van God, Allah, Nirvana, Leegte, Brahman of de Tao.

Het ultieme als spiritueel aspect

Echte religies verschillen nog in een ander aspect van quasi-religies. Dat aspect is belicht in de bekende definitie van religie, gegeven door E.B.Tylor als 'geloof in spirituele wezens' of eenvoudig gezegd: in 'geesten', op te vatten zowel als geesten van eindige wezens zoals mensen, als van God of Goden. Echte religies verwerpen derhalve een puur materiële zienswijze. Het ultieme van de werkelijkheid wordt in het bijzonder door hen opgevat als een *spiritueel* wezen of principe, en in zoverre dit ultieme wordt gezien als het ultieme *vermogen* binnen het universum, wordt dat vermogen primair gezien als een *spiritueel* vermogen. Deze opvatting over religie is door William James samengevat in de drie volgende geloofspunten dat:

1. de zichtbare wereld deel uitmaakt van een meer spiritueel universum waaraan zij haar betekenis ontleent
2. eenheid of een harmonieuze relatie met dat hogere universum onze ware eindbestemming is
3. gebed of innerlijke communicatie met de geest van dat spirituele universum — zij het als 'God' of als 'wet' — een proces is waarin iets reëls wordt verricht en waarbij geestelijke energie binnenstroomt en effecten heeft ... in de wereld van de verschijnselen.

Quasi-religies zoals nationalisme, humanisme, marxisme, nazisme en kapitalisme doen geen beroep op een 'spirituele' of 'onzichtbare' wereld.

Dit onderscheid tussen een spirituele en niet-spirituele wereldbeschouwing is nauw verbonden met het verschil dat echte religies gewoonlijk expliciet zijn gebaseerd op niet-zintuiglijke waarnemingen. Uitgaande van de oriëntatie op het ultieme van de werkelijkheid als 'spiritueel', is het per definitie zo, dat dit ultieme alleen op een niet-zintuiglijke manier kan worden ervaren. Alhoewel dit punt in hoofdstuk 2 alleen is besproken in relatie tot theïstische religieuze ervaringen, is het bijvoorbeeld ook waar voor boeddhistische ervaringen van leegheid en voor hindoe-ervaringen van Nirguna Brahman.

Dit aspect van echte religies staat in nauw verband met het beschouwen van het ultieme van de werkelijkheid als *heilig*, een beschouwingwijze die, zoals we hebben gezien, berust op niet-zintuiglijke ervaringen. Quasi-religieuze ideologieën zijn in feite weliswaar gebaseerd zijn op een associatie van heiligheid met een bijzonder principe zoals 'bloed en bodem', of 'het dialectische proces van de geschiedenis leidend tot een klassenloze maatschappij' of 'het overleven van de sterksten in het wedijverende gevecht dat zal leiden tot een eindeloze vooruitgang

en welvaart'. Dit soort ideologieën is echter niet expliciet gebaseerd op het niet-zintuiglijke ervaren van iets heiligs.

Persoonlijke transformatie

Nog een ander aspect van echte religies is hun expliciete doel om personen te transformeren door hen in een goede relatie te brengen met het, als heilig beschouwde, ultieme van de werkelijkheid. Zoals William James heeft gezegd, gaat het in iedere religie om de volgende twee aspecten:

1. Een gevoel van onrust een besef dat er iets verkeers is met onze natuur
2. De remedie voor dat gevoel van onrust ...een besef dat wij verlost worden van dat verkeerde door een goede band met de hogere macht(en)

Whitehead benadrukte dit doel van de religies om individuen te transformeren met zijn definitie van een religie als "een systeem van algemene waarden en normen die ertoe kunnen leiden dat zij iemands karakter transformeren als zij oprecht worden gerespecteerd en nageleefd" en met zijn conclusie dat "religie waardige, individuele karakters zou moeten opleveren". John Hick citerend merkt Griffin op, dat dit voor echte godsdiensten een transformatie inhoudt van een geconcentreerd zijn op zichzelf naar een geconcentreerd zijn op wat de desbetreffende religie als het ultieme van de werkelijkheid beschouwt, terwijl quasi-religieuze ideologieën primair gericht zijn op de sociale wereld. Griffin benadrukt dat hij met het maken van dit onderscheid *niet* wil zeggen dat voor echte religies de transformatie van de gemeenschap minder belangrijk is dan de transformatie van individuen (in dit verband haalt hij Whiteheads uitspraak aan dat "individualiteit in communiteit een hoofddoel (*topic*) is van de religie"); hij wil slechts opmerken dat echte religies expliciet aandacht geven aan de transformatie van individuen.

2 - GODDELIJKE OVERREDING EN DE RELIGIES

De meest uitgebreide discussie over de relatie tussen religies is gevoerd door christelijke filosofen en theologen; zij hielden zich uiteraard primair bezig met de relatie van het christendom met andere godsdiensten. Vanaf de achttiende eeuw heeft deze discussie steeds meer gewicht gekregen. Vanuit het oogpunt van de procesfilosofie is deze discussie vanaf het begin echter misvormd, doordat zij uitging van de aanname dat God almachtig is. Deze stelling impliceerde dat God een onfeilbare en complete openbaring kon geven over de goddelijke natuur en over zijn heilsplan voor de mensheid. Voorts kon, volgens sommige opvattingen, deze openbaring worden vastgelegd in onfeilbare geschriften en worden voorzien in een onfeilbare uitlegger van deze geschriften.

Volgens de traditionele christelijke opvatting was dat nou precies wat God had gedaan met de christelijke evangeliën. Er waren nuances in de mate van uitsluiting (*exclusivism*), maar in grote lijnen bestond toch de opvatting dat de religieuze waarheid uitsluitend bij het christendom berustte.

Het bovennaturalisme en het uitsluiten van niet-christelijke religies

Ter illustratie van deze vorm van uitsluiting wijst Griffin op het recente essay van Alvin Plantinga *Pluralisme: een verdediging van religieuze uitsluiting*. Plantinga begint dat essay met zijn twee volgende geloofspunten:

1. De wereld is geschapen door God, een almachtig, alwetend en volmaakt goed persoonlijk wezen. . . en
2. God heeft op een unieke manier redding gebracht door de menswording, het leven, het offer van de dood en de verrijzenis van zijn goddelijke zoon. Hij voegt daaraan toe dat elke hiervan afwijkende voorstelling van zaken fout is. Hij houdt het, in pluralistische zin, echter voor mogelijk dat God zich aan christenen op een andere manier heeft openbaar dan aan niet-christenen. Plantinga's opvattingen zijn een duidelijk voorbeeld van het verband tussen het uitsluiten van niet-christelijke religies en het bovennaturalistische theïsme.

Naturalistisch theïsme en het uitsluiten van religies

De procesfilosofie met haar naturalistisch theïsme wijst het uitsluiten van andere religies af. Immers, God handelt met betrekking tot al het menselijke ervaren op dezelfde manier. De aan de actualiteit van de wereld aangepaste, goddelijke invloed (*variable divine influence*) kan qua inhoud verschillen, maar de vorm is altijd overredend. Onfeilbare openbaringen en geschriften zijn metafysische onmogelijkheden. Verwerping van de traditionele leer van Gods (al)macht houdt derhalve in: de verwerping van religieuze uitsluitingen.

Bovennaturalisme en de essentiële identiteit van alle religies

In deze paragraaf herinnert Griffin eraan dat Plantinga in de eerste van zijn bovengenoemde stellingen zowel Gods almacht als Gods volmaakte goedheid verdedigt. Het uitsluiten van andere religies dat het gevolg was van zijn opvatting, was voor sommige, meer vrij denkende godsdienstfilosofen en theologen onacceptabel. Hun verzet tegen dit uitsluiten bracht hen ertoe om uit Gods almacht en Gods volmaakte goedheid af te leiden dat alle religies *eenzelfde* essentiële identiteit hebben. Griffin gaat daar in zijn boek nader op in. Ik beperk mij hier tot de opmerking dat, zoals blijkt uit de volgende passage, Griffin meer de nadruk wenst te leggen op de verschillen tussen religies.

Naturalistisch theïsme en de verschillen tussen religies

Griffin geeft de volgende naturalistisch-theïstische uitleg van het verschijnsel dat er veel verschillende religieuze opvattingen bestaan. Alhoewel, zo schrijft Griffin, iedere menselijke ervaring geïnitieerd wordt door een goddelijke ingeving (*initial aim*), wordt zo'n ervaring nooit enkel en alleen door een dergelijke ingeving bepaald. Ook is er enerzijds de invloed van de feiten van het verleden en anderzijds het vermogen van de mens om zelf een keuze te maken.

Uit deze twee bijkomende aspecten volgt de ingrijpende historiciteit van de mensen, dat wil zeggen hun eigenschap om te worden gevormd en om zichzelf te

vormen naar het beeld van hun historische traditie. Hoogontwikkelde dieren zijn daarentegen praktisch a-historisch in die zin, dat alle leden van een bepaalde soort grotendeels hetzelfde zijn. Mensen die zijn opgegroeid als boeddhisten in Thailand verschillen echter sterk van mensen die als moslims zijn opgegroeid in Marokko en beiden verschillen weer van joden in New York City of christenen in Californië. Joden en christenen van nu zijn weer significant anders dan in de middeleeuwen, terwijl daarentegen vogels en apen gedurende duizenden jaren praktisch gelijk zijn gebleven.

Het is logisch dat deze ingrijpende historiciteit niet aan religieuze tradities voorbij is gegaan en dat religies derhalve sterk cultuurgebonden zijn. Hoe dan ook, gegeven het niet-dwingende karakter van Gods invloed en de principiële vrijheid en historiciteit van de mensen is er geen reden om te verwachten dat alle religieuze tradities op één lijn zouden zitten. Dit impliceert eerder dat iedere traditie veel zou kunnen bijdragen aan en kunnen leren van andere tradities.

(Oproep aan godgeleerden: *vervolg van blz. 40*) :Het probleem met de theologie, zegt Piet Borst, is dat deze wetenschap beoefend wordt door mensen die te weinig distantie hebben. "De theologen zijn allemaal zelf gelovig." En in dat geloof kan hij zich totaal niet herkennen. "Vanzelfsprekend ben ik athëïst. Er is gewoon niets." [...] Als een zaal vol masochistische theologen graag door hem gezeseld wil worden, zal hij hun dat genoeg niet ontzeggen. "Waar behoefte aan is, is ontheologisering, geen retheologisering", zegt Borst. "Want het mengen van geloof en wetenschap leidt tot giftige brouwsels." [...] Godsdienstfundamentalisme beheerst het nieuws en verzuurt het leven van een groot deel van de mensheid, zegt Borst. Vergelijkende godsdienstwetenschappen zijn daarom nuttig. Die kunnen de waarde van 'onze godsdienst' een beetje relativiseren. En er zijn vragen die zich lenen voor meer wetenschappelijk onderzoek: "Waarom geloven mensen in God? Zijn er evolutionaire voordelen? Wat gebeurt er in de hersenen?"

Paul Schnabel, directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau: [...] "Het gebrek aan wiskundestudenten wordt gezien als een probleem, het tekort aan theologie-studenten niet. Het geloof verliest betekenis [...]. De theologie zou zich nog op de EO-achterban kunnen richten. Maar de verwetenschappelijking stoot hen juist af. Er is dus sprake van vervreemding aan de kant voor wie het eigenlijk bedoeld is."

Schnabel spreekt van een 'onafwendbare neergang'. "De enige volkskerk heet moskee. Daar zijn er nu zo'n vijfhonderd van in Nederland." Daarnaast zijn er steeds meer gelovigen die alles door elkaar husselen. "Geloof is nu een tochtstrip tegen de guurte van de wetenschap," zegt Schnabel. "Men mengt wat geloof in reïncarnatie met Maria en buitenaardse wezens. Je merkt dat de theologie daar niet veel van moet hebben. Daar zijn de theologen toch te protestants voor."

De ontwikkeling van de christelijke geloofsgemeenschappen in de voorbije 60 jaar

*Lucien Cosijns*³⁴

Sinds de tweede wereldoorlog is er in de houding van de gelovigen tegenover de gezagsdragers van de christelijke geloofsgemeenschappen iets radicaal veranderd. Daaruit kan worden afgeleid dat de gewone man/vrouw in de westerse industrielanden een intellectueel peil bereikt heeft dat hen ertoe beweegt vrij te willen zijn als individu en als groep om zelf **op basis van het persoonlijk geweten en globale kennis** te oordelen over goed en kwaad.

Als een zeer belangrijk gevolg van deze ontwikkeling, die ook een grote invloed gehad heeft op de wereldwijde uitbreiding van de dialoog tussen de geloofsgemeenschappen, zien we dan in de Katholieke Kerk de toepassing van de nieuwe **meer wetenschappelijk gefundeerde interpretatie van de Bijbel**, zowel van het Oude als van het Nieuwe Testament, in het theologisch onderricht in de bisschoppelijke seminaries en kloostergemeenschappen, waarmee een begin werd gemaakt in de oorlogsjaren 1940-45. De tweede belangrijke stap was het **Tweede Vatikaans Concilie** (1962-1965), met als één van de eerste concrete resultaten de wereldwijde omschakeling van het **Latijn naar de volkstaal**.

We hebben ook andere veranderingen zien gebeuren in de voorbije 60 jaren in de Katholieke Kerk in o.a. het niet meer vasthouden aan de vroegere verplichtingen van het wekelijks bijwonen van de zondagse eredienst, het vleesderven op vrijdag, het verbod van het gebruik van mechanische anticonceptiemiddelen, de 40-daagse vasten waarbij het materiële vasten getransformeerd werd tot een meer spirituele onthouding van allerlei gehechtheden, en zoveel meer. Vanop de 'preekstoel' wordt niet meer gesproken over de verschillende soorten van zonden en de afschrikwekkende straffen van hel en vagevuur, met als gevolg dat ieder gelovige nu vrij en daadwerkelijk en ook zonder angst deelneemt in de Eucharistieviering.

Er is ook **minder geloof** bij de gelovigen en zelfs bij priesters en theologen in een belangrijk deel van de door de Kerk geproclameerde dogma's, zoals de onfeilbaarheid van de Paus, het exclusieve geloof in Christus als de 'enige' redder van de mensheid, de onbevleete ontvangenis van Maria, de lichamelijke hemelvaart van Christus en Maria, het celibaat als verplichting bij het priesterschap, het niet deelnemen van vrouwen in de hiërarchische structuren van het instituut Kerk, en zoveel meer.

³⁴ e-mail: L.F.Cosijns@glo.be; website: http://users.online.be/interfaith_guidelines<

Dit zijn veranderingen waarvan men kan verwachten dat vele ervan zonder twijfel ook vroeg of laat tot stand zullen komen in andere geloofsgemeenschappen waaronder dan vooral de islam, wat zeker zal bijdragen tot een echte interreligiedialoog in begrip en aanvaarding van de identiteit van de anderen.

De vroegere stabiliteit in het geloofsleven die de christelijke wereld gekend heeft gedurende zoveel eeuwen is omgeslagen in een gevoel van **onrust en onzekerheid**, waarbij de massa van de gelovigen nu op zoek is naar nieuwe wegen in de geloofsbeleving. Het geloof in een God met al zijn door de mens toegevoegde attributen wordt in vraag gesteld, terwijl bij velen de overtuiging veld wint dat er ergens en op de een of andere manier een Ultieme Spirituele Realiteit moet bestaan die aan de oorsprong ligt en ook het uiteindelijk doel moet zijn van het menselijk leven en van alles wat in dit heelal bestaat, hetzij door een éénmalige opname erin bij de dood, hetzij door een kringloop van wedergeboortes of reïncarnaties. Misschien wel als een evolutie die hieruit voortvloeit zien we in de massamedia en in allerhande publicaties een groeiende toenadering tussen de wereld van de wetenschap en van de religie met een nieuwe erkenning van de wederzijdse waarden en de nood tot samenwerking in plaats van confrontatie.

Van het boeddhisme leren we dat een **geloofsgemeenschap zonder geboden en verboden** een echte levenswijze is voor de boeddhistische gelovigen wereldwijd. Het boeddhisme heeft een schat aan leerstellingen maar kent geen dogma's. Het is een mystieke religie die boven het denken en redeneren uit leidt tot de stilte van 'transcendentale wijsheid'. De Dalai Lama, die door zovelen bewonderd en zelfs vereerd wordt, spreekt nooit 'ex cathedra' of vanuit een onderwijzende houding, hij gebiedt of verbiedt nooit. In de plaats daarvan worden zijn raadgevingen en aansporingen meer en meer bewonderd en nageleefd als emanaties van universele diepmystieke wijsheid. Het merendeel van de spirituele bewegingen, zoals o.a. de Brahma Kumaris, van de inheemse geloofsgemeenschappen en van de humanisten hebben reeds deze niet-gebiedende maar leidinggevende en aansporende houding tot de hunne gemaakt als een basishouding tegenover hun volgelingen en sympathisanten.

Zou het mogelijk zijn dat de ontmoetingen in het kader van een interreligiedialoog tussen christelijke en boeddhistische geloofsgemeenschappen wellicht in een nog ver verwijderde toekomst kan leiden tot **religies zonder geboden en verboden**? Zouden de Katholieke Kerk en de andere christelijke Kerken zonder deze "Gaat en Onderwijst"-houding hun gezag kunnen handhaven in de morele en spirituele leiding van hun gelovigen en als zodanig van de mensheid in haar geheel? Het beeld van de Katholieke Kerk en andere christelijke Kerken als instituten is in deze context het voorwerp van radicale veranderingen in geloofspunten die tot nu toe als onveranderbaar beschouwd en aanvaard werden. Men kan nu reeds de opmerkelijke verandering waarnemen in de vroegere "Gaat en Onderwijst"-houding naar een 'aansporende leidinggevende houding' in plaats van het

opleggen van verplichtingen, en het getuigenis afleggen in plaats van bekeringswedijver. Tegenover de onrust met en het verlies van vertrouwen in de Kerk als instituut spreekt het vanzelf dat de Kerken als instituten blijvend ondersteund moeten worden als entiteiten die onvervangbaar zijn door gelijk welke andere organisatie. Hun taak blijft een noodzaak in het voorhouden van de essentie van de liefdeleer van Christus, het belang van de mens als persoon, en van het voorhouden ook van een wereldwijd aanvaardbare ethiek zoals die sinds jaren voorgehouden wordt door de Duitse Katholieke theoloog Hans Küng. Diens ethiek werd bij de eerste publicatie ter gelegenheid van het tweede congres van het Parlement van de Wereld Religies in 1993 te Chicago over de interreligieuze dialoog ook erkend als een zeer aan te bevelen basis van het menselijk gedrag.

We vinden tegen de achtergrond van deze evolutie van een gebiedende en verbiedende naar een aansporende leidinggevende houding enerzijds een groeiende aanvaarding van het onvermogen van het menselijk verstand in zijn huidige capaciteit om de Ultieme Spirituele Werkelijkheid te doorgronden of te begrijpen. Anderzijds zien we erin, dat het ook meer en meer aanvaard wordt, dat alle menselijke woorden om deze Werkelijkheid te omschrijven uiterst beperkt zijn en periodiek moeten worden aangepast aan diepere wetenschappelijke en zelfs mystieke inzichten in de eigenschappen van de materiële zowel als van de spirituele wereld. Dit houdt ook in dat de ‘revelaties’ van de stichters van de geloofsgemeenschappen niet meer zouden mogen geproclameerd worden als onfeilbare dogma’s, omdat elk van deze ‘revelaties’ slechts een klein deeltje openbaren van de Ultieme Spirituele Werkelijkheid, en dan nog in woorden die beïnvloed en gevormd zijn door de culturele en religieuze omgeving van hun tijd. Aanvaarding van deze nieuwe manier van denken zou de geloofsgemeenschappen en ook alle organisaties die zich toegewijd hebben aan interreligiedialoog dichter bij elkaar moeten brengen in een **vereniging in samenwerking**.

Een andere evolutie die hier zeker vermeld moet worden, komt tot uiting in de klaarblijkelijke tekens van een zoeken naar **samenwerking tussen de politieke en de religieuze wereld**. Het Verenigd Koninkrijk kan worden beschouwd als een voorbeeld in dit zoeken naar samenwerking tussen politieke en religieuze leiders. Hiervan getuigen de talrijke en regelmatige samenkomsten in dit land op plaatselijk, regionaal en nationaal gebied. Eenzelfde zoeken naar samenwerking valt sinds meer dan tien jaar te zien in de Europese Unie en meer speciaal in de Cel voor Prospectie (Forward Studies Unit), nog opgericht door Jacques Delors. Sinds 2001 is deze werkzaam onder de naam ‘Groep van Politiek Adviseurs’ (Group of Policy Advisors). Eén van hun vier werkvelden is ‘Dialoog met Religies en Humanismen’ (Dialogue with Religions and Humanisms).

Nog een andere belangrijke evolutie is op gang gekomen in de industriële en financiële wereld. In de voorbije tien jaar hebben honderden bedrijven in België de handen ineengeslagen om in regelmatige samenkomsten iets te doen aan het noord-zuidprobleem van armoede en analfabetisme door het uitgeven van bank-

leningen en het uitzenden van technisch personeel als ondersteuning van kleinere bedrijven in de armere landen van Afrika en Zuid-Amerika. Vanuit een christelijk standpunt voeren zij nu uit wat gedurende eeuwen de bevoorrechte taak geweest is van de abdijen, kloosterorden en andere christelijke noodlenigende organisaties.

Meer en meer politieke en industriële leiders delen nu de overtuiging dat alleen een samenwerking met de leiders van de geloofsgemeenschappen kan leiden tot een wereld van vrede en sociale gerechtigheid voor allen. Verandering in de socio-economische structuren die aan de oorsprong liggen van de armoede en het analfabetisme van honderden miljoenen in India en landen van Zuid-Amerika kan alleen bekomen worden door drukuitoefening van binnen en ook van buiten de landsgrenzen. Dit soort van noodzakelijke druk op de politieke wereld kan slechts bekomen worden door een wereldvereniging in samenwerking tussen de geloofsgemeenschappen. Een politieke vereniging van de wereld is reeds in wording door de oprichting van de organisatie van de Verenigde Naties met een ledenaantal van thans 191 staten. Deze wereldvereniging zou in samenwerking met de geloofsgemeenschappen van de wereld moeten uitmonden in de oprichting van een **Verenigde Religies-Organisatie**, naar het idee dat in 1995 gelanceerd werd door de episcopale bisschop Z.E. William Swing van San Francisco. Dit initiatief verdient de ondersteuning van alle organisaties op het gebied van de interreligieuze dialoog wereldwijd.

Boven dit artikel vindt u de symbolen van achtereenvolgens het boeddhisme, de Bahà'í-geloofsgemeenschap, de inheemse tradities, het christendom, het hindoeïsme, de islam, het jaïnisme, het judaïsme, het shintoïsme, het zoroastrianisme, het taoïsme, het sikhisme.

De Nederlandse tak van het URI (United Religions Initiative) onder voorzitterschap van ds. Ari van Buuren werd op 26 april jl. officieel gelanceerd tijdens een manifestatie in de Amsterdamse Oranjekerk, waarop Willem Aantjes, oud-fractievoorzitter van de ARP en het CDA het slotwoord verzorgde. Benadrukt wordt, dat hier geen sprake is van syncretisme: deelnemers verlaten hun eigen godsdienst niet, integendeel, je eigen geloof wordt er alleen maar door verdiept. Men zoekt naar mededogen voor elkaar. (aldus dagblad Trouw d.d. 26-04 – red.).

Op zaterdag 21 juni vindt van 10-16 uur in de aula op de tweede etage naast het Stiltecentrum van het MCH-ziekenhuis Westeinde, Lijnbaan 32, Den Haag een URI-INSPIRATIE- & ORGANISATIEDAG plaats. Aanmelden vóór uiterlijk 3 juni via e-mail: uri@interreligieus.nl. U krijgt daarna het programma.

Deltavisie

Overleven in een virtuele werkelijkheid

Henk Hogeboom van Buggenum

Dat de mens is voortgekomen uit het dierenrijk, is een bewering die in onze tijd wel bijna niemand meer zal verbazen. De meesten van ons zullen er echter niet vaak bij stilstaan op welke wijze dit in zijn werk is gegaan. Gebeurde dat als bij toverslag? Werd er plotseling vanuit een min of meer uitzonderlijk begaafd dier een jong geboren, dat zich bewust was van zijn omgeving? Een jong dus, dat over zichzelf kon nadenken? De bioloog en priester Teilhard de Chardin gaat hiervan uit. Hij stelt, dat de vorming van nieuwe soorten plaatsvindt door een omslag als gevolg van de verzadiging van de structuur met energie. Hij spreekt in dit verband van de 'psychische temperatuur', die in de soort een kookpunt bereikt. Zoals bij water dat dan in damp verandert, zo bereikt de structuur van de soort door deze verzadiging als het ware ook een andere aggregatietoestand.

de psychische temperatuur

Hoe die temperatuur tot stand kwam, is natuurlijk meteen de volgende vraag. Het antwoord daarop luidt volgens Teilhard: door toevoeging van energie. We zien dat bij atomen, die zich aaneenrijgen tot moleculen, bij moleculen die organismen vormen, ééncelligen die zich tot meercelligen verbinden enzovoort. Als de aldus verenigde energie de structuur totaal vult, moet er een uitweg worden gevonden voor iets nieuws. In levende soorten gebeurt dat door de aanleg van nieuwe verbindingen in het neurale netwerk. Deze verbindingen kunnen de informatie van buiten dan weer verwerken.

het ontstaan van soorten

De soort verandert dus onder energetische druk. Vernieuwing komt pas tot stand als de noodzaak daartoe zich aandient. Maar... wat is het, dat de soort in staat stelt om deze vernieuwing zelfstandig door te voeren? Dat vragen de wetenschappers zich natuurlijk ook af. Een eenduidig antwoord op die vraag hebben zij tot dusverre niet gevonden. Als we echter Teilhards hypothese volgen, dan heeft de soort daartoe alles al in huis. De arbeiders - in de soorten heten ze 'genen' en ze huizen in het DNA - staan ervoor klaar. Pas onder de druk van de omstandigheden echter besluiten zij tot samenwerking. Zo ging het steeds in de evolutie. Het resultaat is dan de uitbouw van hersencapaciteit, oftewel bewustzijn. Naarmate de soort het beter verstond om zijn neurale netwerk te vergroten, werd zijn fysieke structuur ingewikkelder. En tegelijk met deze toename van complexiteit stegen dan zijn psychische prestaties.

het paradijs

Maar het proces gaat verder. Het jong van de mensachtige plant zich voort. Zijn samenwerkende genen krijgen invloed op die van het meisje dat wel iets ziet in die

aparteling. Hun genen moeten leren het in een nieuw DNA-huisje samen te rooien. Dat valt in het begin echt niet mee. Op het niveau van het dier was de soort zich immers nooit zo bewust geweest van zijn omgeving. Hij of zij maakte er gewoon onbewust deel van uit. Een zaligheid volgens de beschrijving van de Hof van Eden! Het moet een paradijs geweest zijn. Immers, wat niet weet, wat niet deert.

Maar dan... na die omslag... wat een openbaring! Voor de nieuwe zelfbewuste soort gaat er een wereld open. Nakomelingen typeren zijn *verschijning* op onze planeet met het beroemde verhaal van zijn *verdrijving* uit het paradijs. En inderdaad, de mens voelde zich buiten geplaatst. Had hij zich als dier vóór de omslag één gevoeld met de dingen om hem heen, van nu af aan staan ze als object *tegenover* hem. Mèt het bewustzijn van de omgeving werd dan ook de bittere noodzaak geboren voldoende kennis erover te vergaren om te overleven. Het ik gaat de dingen benoemen om ze te kunnen integreren in zijn denkwereld. Voor dit benoemen was in de evolutie al stapje voor stapje een fysieke structuur aangelegd, die het ontwikkelen van een taal mogelijk maakte.

de functie van de taal

Ook het ontstaan van taal kent namelijk een lang proces van voorbereiding. Voordat de mens verscheen, waren er al wezens, die hun handen in plaats van hun kaken gingen gebruiken om de dingen te pakken. Dat konden ze, omdat ze niet meer op vier voeten, maar rechtop gingen lopen. Door het simpele ontlasten en daarmee ontspannen van de kaken kreeg de hersenpan ruimte voor nieuwe bedrading. Dit schiep nieuwe kansen. De mens maakte daar dankbaar gebruik van. Hij begreep, dat zijn leven afhing van zijn kennis over de werkelijkheid. Uitwisseling van kennis werd makkelijker door het communicatiemiddel van de taal. Op grond van via taal uitgewisselde kennis over de omgeving kreeg de mens een beeld van zijn wereld. Zijn wereldbeeld ging zijn handelen bepalen.

meanderende stromen

Naarmate de mensen echter als een meanderende rivier uitwaaierden over de aarde ontstonden er verschillen in visie op de wereld. In geïsoleerd levende groepen zette deze visie zich in de hoofden vast als een 'waarheid'. Pas als er contact kwam met andere groepen en kennisvelden werden hier en daar voorzichtig vraagtekens bij de waarheid van zo'n wereldbeeld gezet. Informatie van buitenaf veroorzaakte soms zelfs een omslag in het denken. Uitvindingen ten behoeve van de communicatie versnelden dit proces. Na voer-, vaar- en vliegtuigen speelt thans de elektronische snelweg daarbij een rol. En sneller dan ooit worden de vermeende waarheden van de eens zo grote verhalen opgeblazen. Steeds opnieuw stelt de mens zijn beeld op de werkelijkheid door nieuwe informatie bij. Het komt hem voor dat men vroeger in een *virtuele* werkelijkheid leefde. De gedachte wint veld dat de wetenschap ons pas de wereld toont zoals deze *echt* is.

fantasie en werkelijkheid

Is dat ook zo? Henri Beumers, hoogleraar maatschappij, media en cultuur aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam zegt in Trouw d.d. 3 maart jl.: „In mijn denken over media en mentaliteit vraag ik me de laatste jaren steeds vaker af of de media van 'venster op de wereld' niet tot een gevangenis - of zelfs tot een martelkamer - zijn geworden. Het is alsof we met ons allen opgesloten zitten in een soort wereldomspannend bewustzijn. Mobiele telefoons en internet maken ons voortdurend bereikbaar, terwijl radio en televisie ervoor zorgen dat we altijd op de hoogte zijn van de laatste ontwikkelingen, ook als die aan de andere kant van de planeet plaatsvinden. Fantasie en werkelijkheid komen zo steeds dichterbij elkaar aan te liggen. Alleen in de mediarealiteit denken wij de échte werkelijkheid te kunnen zien. We lijken op de mensen in Plato's grotallegorie: wij zien beelden op onze televisies, zoals de grotbewoners schaduwen zien op de muur. Het zijn deze 'muren van neonlicht' die ons ervan weerhouden om de straat op te gaan en daar de werkelijkheid te ervaren zonder de barrières van de elektronische media.”

de virtuele werkelijkheid

In dit citaat komt het gevoel naar voren dat onze tijd vervreemdt van de echte werkelijkheid. Zeker, door de (natuur)wetenschap en de daaruit afgeleide communicatietechnologie heeft de Neanderthaler zich van 'meanderthaler' tot wereldburger ontwikkeld. We hebben gezien hoe de mens zich allereerst losmaakte van het mythische en polytheïstische denken. Vervolgens zien we nu hoe hij ten koste van de *grote verhalen* van de daarna aangehangen monotheïstische of atheïstische levensbeschouwingen zijn toevlucht zocht bij de wetenschap. Nu echter, anno 2003, lijkt het erop alsof wij gaan beseffen dat de mens altijd gehandeld heeft alsof hij in een simulator zat. Zoals het jochie achter zijn computerscherm, dat zijn cart over de racebaan stuurt. Onze werkelijkheid komt ons steeds meer *virtueel* voor, niet *echt*. Wat we zien zijn vaak montages, subjectieve weergaves en soms zelfs verdraaiingen van feiten.

de noösfeer

Hoe groter onze technische mogelijkheden worden, hoe meer immers iedereen de wereld kan laten zien zoals *hij* die ziet of wil zien. De wereld wordt kaleidoscopisch weergegeven door de blikken van miljoenen mensen. In het wereldwijde netwerk van de informatie- en communicatietechnologie (ICT) blijven deze mensen vervolgens vaak anoniem. We weten bij een eerste contact meestal niet met wie we te doen hebben. Waar men vroeger vertrouwde op gezaghebbende vertegenwoordigers van de *grote verhalen* - priesters, imams, rabbijnen, maar ook politici enz. - moeten wij thans vertrouwen op ons eigen kompas. Dat wil zeggen, dat we onze bewustwording zelf ter hand moeten nemen vanuit een werkelijkheid die iedere mens overstijgt. De zichtbare werkelijkheid is een virtuele. Dat was ze strikt genomen al van meet af aan. Nu echter worden we

het ons bewust. We delen onze bewustzijnsomgeving³⁵ met *de kleine verhalen* van alle andere mensen. Teilhard de Chardin noemde deze wereldomspannende laag van bewustzijn 'de noösfeer' (van Grieks 'nous' = denken). Aan deze bewustzijns-laag ontleen we onze kennis, hieraan voegen we onze inzichten toe.

van alfa via gamma en delta naar omega

Toen ons heelal vijftien miljard jaar geleden vanuit één punt ontstond, gebeurde dat met een enorme explosie van lichtdeeltjes of fotonen. In het blad *GAMMA* van de Stichting Teilhard de Chardin wordt betoogd hoe in elk van deze lichtdeeltjes al een sprankje bewustzijnsenergie lag opgesloten. In iedere mens is deze energie op een unieke wijze gebundeld oftewel tot één geheel opgerold via het evolutionaire proces op aarde van vierenhalf miljard jaar. Iedere mens vormt zo in zichzelf al een uniek relatiepatroon van bewustzijnsdeeltjes. Iedere mens op zich staat dan ook op een eigen specifieke wijze in relatie tot het totale bewustzijn. We zijn als het ware ieder met ons eigen lijntje verbonden met de Schepper. Alle draden komen uiteindelijk vanuit Omega bijeen in het grote transcendentie Centrum. Dat punt Omega wordt bereikt als we de noodzaak hebben ingezien tot samenwerking. Immers, samenwerking heeft in de evolutie altijd geleid tot de vorming van nieuwe verbanden. De mens zal onder druk van de omstandigheden zichzelf willen inbrengen in een nieuw samenwerkingsverband. In de delta van het veelstromenland wordt dit al door enige soortgenoten ingezien.

de noodzaak tot samenwerking

Immers, het wordt noodzakelijk. Door de nucleaire en biochemische kennis die wij met de natuurwetenschap over de materie hebben verzameld, zijn wij nu in staat om zelf onze wereld te laten uiteenspatten in een fotonenwolk. Dit gebeurt, als wij aan de eenzijdige kennis en kunde van de wetenschap en techniek niet de energie toevoegen van andere werkelijkheidsbenaderingen: filosofie, religie, kunst. Alleen in verbondenheid gaan wij verder naar een nieuwe soort mens. Een mens, die de eenzijdigheden van alle verhalen weet te integreren in één groot nieuw verhaal, dat het zicht van ieder afzonderlijk teboven gaat.

We zien de eerste voorlopers van deze mens in de delta van de meanderende stromingen. Zij geven de aanzet voor een dialoog over de route naar Omega. Stroomopwaarts vechten de meanderthalers over het gelijk van hun wereldbeelden. In het dichte oerwoud bij de bron ontdekt men soms zelfs nog verre afstammelingen van de Neanderthalers. Wanneer zullen allen de zee van Omega bereiken, gedoopt met het bewustzijn van wat ons overstijgt?

³⁵ In zijn artikel "Bewustwording op weg naar het Punt Omega – Teilhard de Chardin en de noösfeer" spreekt Jonathan Bethel van kennisecologieën in de passage: "De noösfeer kan gezien worden als het totale en geassimileerde morfogenetische veld van de planeet; de integratie van alle kennisecologieën".

EEN MANIFESTATIE VAN HOLISME-II (slot)

Arnold Fellendans

Zoals ik in de vorige aflevering van GAMMA schreef, hebben de telers in het Westland ontdekt dat een complexe organisatie, die als geheel naar buiten toe open staat voor elkaars initiatieven niet alleen efficiënter en effectiever is, maar ook tot zeer veel selectiviteit leidt. Samen leiden die holistische eigenschappen van hun geheel ertoe dat de overlevingskansen van al hun kleine ondernemingen enorm is vergroot.

Een levende onderneming

De manier van informatieuitwisseling in een onderneming doet denken aan de wijze waarop cellen dit doen binnen een organisme. Het is niet zo dat er apart naast en buiten de cellen sprake is van een informatiestroom. Nee, deze is altijd gebonden aan de materie die de ene cel aan de andere levert en waarmee hij de ander meteen op de hoogte brengt van zijn eigen behoefte. Materietransport tussen cellen zorgt niet alleen voor transport van energie, maar tegelijk in één ondeelbaar geheel ook voor uitwisseling van informatie. Samenwerken is vooral uitwisselen van informatie. De telers begonnen zich dus onbewust meer en meer als cellen in een meercellig organisme met gespecialiseerde organen te gedragen. Zij ontdekten steeds meer mogelijkheden die de nieuwe complexiteit van hun organisatie door de dynamische clusters en coöperaties hun bood. Toch waren zij niet bezig om een organisme te kopiëren. Zij waren alleen maar op zoek naar nog meer plezierige ervaringen. Dat maakte dat zij door de intense contacten met anderen vooral zichzelf steeds beter leerden kennen. Ze merkten ook dat hun talenten eigenlijk veel beter tot hun recht begonnen te komen. Steeds meer telers kregen daardoor het bijzonder prettige gevoel dat zij ook steeds waardevoller werden voor hun omgeving.

Een lerende organisatie

Het proces waaruit iedereen sterker naar voren kwam organiseerde zichzelf. Niemand was zich er eigenlijk van bewust dat men bezig was het prototype te ontwikkelen van wat tegenwoordig een 'lerende organisatie' wordt genoemd. Ook wisten de telers niet dat de Zwitserse psychiater Carl Jung aan die persoonlijkheidsontwikkeling tot een waardevoller mens, die zij nu zo duidelijk meemaakten, een speciale naam had gegeven: het 'indivuatieproces'. Ook Jan Smuts beschrijft dit proces van mentale groei dat ieder mens zijn leven lang doormaakt. Het krijgt een enorme versnelling, wanneer iemand een aantal traumatische ervaringen goed verwerkt en dan ontdekt dat zijn eigen mogelijkheden veel groter zijn dan hij ooit had gedacht. Smuts diept dit proces van persoonlijkheidsontwikkeling uit omdat hij de persoonlijkheid van de mens beschouwt als het meeste complexe geheel dat op onze aarde bestaat.

In steeds meer managementboeken beschrijven vermaarde schrijvers sinds een aantal jaren hun persoonlijke ervaringen vanuit hun eigen versnelde 'individuatieproces', die het gevolg is van een 'zoektocht'. Zij beschrijven allemaal dat zij daarbij voorbeelden van vreemd toeval beleven. Jung noemt dit synchroniciteiten, onder meer in zijn boek *De mens en zijn symbolen*. Terwijl het bij deze schrijvers echter altijd een individuele zoektocht betreft, vindt in het Westland het versnelde individuatieproces van een grote groep mensen plaats als gevolg van hun collectieve zoektocht. Ik heb daarvan in de literatuur nog geen voorbeelden van onderzoek gevonden. Wel is dit effect door de socioloog-biochemicus Loet Leydesdorff theoretisch onderzocht als een toevoeging aan de zogenaamde algemene systeemtheorie. Hij toont aan dat wat een individueel organisme kan ervaren ook in een hecht aggregaat van gelijkgerichte individuen kan optreden. De waarneming dat siertelers een collectieve individuatie ervaren kan dus vanuit de wetenschappelijke theorie aannemelijk worden gemaakt. De negatieve kant van dit verschijnsel komt echter ook voor: een groep kan gestoord worden door collectieve bewustzijnsvernauwing, iets dat vooral optreedt als voorloper van oorlog en meestal tegelijk aan beide zijden.

De ideeën van Jan Smuts

Al deze processen, verdeeld in talloze deelprocessen die samen een sterk en enorm complex proces vormen, kwam ik dus tegen in mijn zeven gesprekken met de bloemtellers. Ik herkende allerlei ideeën van Smuts, zoals zijn inzicht dat niet alleen dingen een sterker geheel kunnen worden, maar ook natuurlijke processen. Door zelfordening kunnen ze elkaar beïnvloeden en versterken en daardoor samen een nieuw complexer proces vormen. Smuts legt uit dat dat komt doordat processen en materie in de natuur niet zijn gescheiden, maar samen één levend geheel vormen. Het metabolisme van een organisme is dan ook de manifestatie van de uiterst complexe structuur van dat organisme, waardoor het zichzelf een poos in het leven kan houden. Daarvoor moet het metabolisme een intense interactie tussen alle onderdelen van het organisme en met de omgeving onderhouden.

Richting is een factor van complexiteit

Ik zag ook dat de stelling van Smuts klopt dat op verschillende niveaus van complexiteit van gehelen dezelfde typen processen voorkomen, maar dan met een volkomen andere manifestatie van complexiteit. Complexere processen kennen meer variaties, meer organisatie, structuur, volgorde, meer richting en meer van alle andere factoren die samen de complexiteit van iets vormen. Om dit verschijnsel in processen uit te leggen, besteedt Smuts veel aandacht aan de factor richting van de complexiteit van een geheel. Hij beschrijft dat de richting van de zwaartekracht op een bepaald moment van de evolutie tot de groei van planten naar boven en in de grond heeft geleid. Dat verschijnsel noemen biologen geotropie. De richting van het zonlicht heeft ervoor gezorgd dat sommige planten qua vorm in staat werden zoveel mogelijk licht op te vangen. Ook gingen bloemen

zich naar de zon richten, waardoor ze meer aandacht van rondvliegende insecten ontvangen. Dat verschijnsel heet fototropie. De spanning die sterk zonlicht aan één kant van een plant geeft, maakt dat de aanmaak van groeihormonen aan die kant geremd wordt. Dat heeft het meeste effect waar de groei het sterkst is, dus bovenaan. Door die complexe omzetting van een prikkel van buiten kunnen bloemen zich op de zon richten. Een effect van die collectieve activiteit van bloemen is bovendien dat er naar de smaak van sommigen sprake is van meer schoonheid, doordat de aanblik van een veld bloemen door hun gelijke richting sterk verandert. Smuts wijst er ook op dat dieren met behulp van hun zintuigen leren om hun aandacht ergens op te richten, voedsel te verzamelen of een gevaar te ontwijken. Richting heeft dus een grote overlevingswaarde.

Een overeenkomst tussen complexe processen waar ik zelf op ben gekomen is die tussen het gedrag van bacteriën en van mensen. Als een bacterie een gevoel ervaart door een toenemende suikerconcentratie in een vloeistof, reageert hij door zich in de richting van meer suiker te bewegen. Dat verschijnsel van de omzetting van een chemische prikkel in een beweging wordt 'chemotaxis' genoemd. Wie op zijn zoektocht een 'synchroniciteit' beleeft, krijgt uit zijn omgeving een vreemde prikkel die hem soms heel duidelijk een richting wijst. Wij begrijpen van dat verschijnsel net zo veel als een bacterie van 'chemotaxis'.

We weten ook dat een organisatie een duidelijke richting moet kiezen om de kans op overleving groter te maken. De organisatie van de siertelers heeft nu de hele omringende wereld als richting gekozen. De mentale energie die dat levert, is een belangrijke stimulans om *sustainable development* mogelijk te maken. Om zo snel en effectief mogelijk de juiste relatie met de omgeving te leggen, is het nodig dat hun organisatie zo betrouwbaar mogelijke informatie uitwisselt met zijn omgeving en zich dus tegenover die omgeving ethisch gedraagt. Daarom vergt *sustainable development* dat organisaties maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Smuts wijst de omzetting van prikkels aan als een belangrijke eigenschap van een zeer complex geheel: het kan prikkels omzetten in andere soorten prikkels, die het organisme kunnen aanzetten tot activiteiten. Leveren die gerichte activiteiten steeds meer een plezierig gevoel, dan kan dit bij mensen door vergroting van bewustzijn tot het streven naar een ideaal leiden, maar helaas - zoals we hierboven zagen - bij collectieve bewustzijnsvernaauwing ook tot fanatisme.

Evolutie

Ik zag in het Westland een ontwikkeling die zich precies afspeelt zoals Jan Smuts de evolutie heeft beschreven in zijn boek *Holism and Evolution* (1926). Eerst ervaart een collectie gelijksoortige organismen door een verandering in hun omgeving een bepaald vaag onplezierig gevoel. Pas wanneer dat onplezierige gevoel zo'n spanning heeft veroorzaakt, dat die eigenlijk niet meer te dragen is, zoeken de organismen samen naar de aanpassing die het best dat onplezierige

gevoel van buiten wegneemt. Essentieel is daarbij dat organismen maximaal vrij zijn om die aanpassing te zoeken, die het best zowel bij hun eigen talenten als bij de verandering in de omgeving past. Daarom heeft vrijheid volgens Jan Smuts een grote overlevingswaarde. Als die aanpassing door het systeem van natuurlijke selectie een overlevingswaarde blijkt te hebben, doordat er een breed draagvlak voor komt in een voldoende aantal organismen, dan zal die aanpassing permanent worden en in de genen tot uitdrukking worden gebracht.

Bij mensen betekent dat, dat zij samen eerst door voldoende spanning de noodzaak tot veranderen moeten ervaren en dan samen naar de beste aanpassing op zoek gaan. Zijn zij maximaal vrij, dan kunnen zij samen het best de aanpassing vinden die zowel bij hun gemeenschappelijke talenten en hun cultuur past als bij de veranderingen in hun omgeving. Daarvoor moeten mensen maximaal vrij zijn en niet van bovenaf een utopie in gestuurd worden.

Dit voorbeeld van een zeer grootschalig zelfordenend ontwikkelingsproces hielp mij ook bij het vinden van de verklaring van het gevaarlijke verschijnsel van *groupthink* (kokerdenken). Dat is het verschijnsel dat een bedreigde groep collectief een verminderde intelligentie kan krijgen.

Bij de siertelers is een volkomen 'open systeem' bezig zich in een enorm tempo te ontwikkelen door een intense onderlinge verbinding en door steeds meer verbinding met hun hele omgeving. Dat is het gevolg van het feit dat de siertelers collectief zijn gaan openstaan voor de betekenis van twee onplezierige prikkels uit hun omgeving. Door omzetting in nieuwe plezierige, inwendige prikkels zijn zij aangezet tot een grote variëteit van activiteiten die hun geheel steeds complexer en waardevoller maken. Dat laatste geldt niet alleen voor de telers zelf, maar ook voor hun hele omgeving, zoals toeleveringsbedrijven.

Bij collectieve bewustzijnsvernaauwing (*groupthink*) sluiten mensen zich voor onplezierige prikkels van buiten collectief af en vormen zo een 'gesloten systeem'. Onbewust verdringen zij dan de realiteit, doordat zij de werkelijkheid steeds slechter kunnen waarnemen. Dat geeft hun samen een prettig gevoel, wat maakt dat zij samen zo lang mogelijk een eenheid kunnen blijven. Hun omgeving ervaart hen steeds meer als bedreigend, doordat zij zich onethisch gaan gedragen. Hebben zij macht, dan gebeuren er in dergelijke situaties soms de verschrikkelijkste dingen. Dat laatste is de reden waarom Carl Jung zo bang was voor de ideeën van machtige mensen.

De diepste aard van de natuur

Smuts licht toe dat de spanning, die altijd aan een verandering vooraf moet gaan, een gevolg is van een deel van de diepste aard van de natuur, namelijk het conservatieve deel, dat alles zo lang mogelijk heel, dus onveranderd, probeert te houden. Pas wanneer de spanning als gevolg van deze *resistance to change* groot

genoeg is, krijgt de andere helft van de diepste aard van de natuur de kans om naar een zinvolle aanpassing te zoeken. Die gehele aard van de natuur houdt dus de mogelijkheid van organismen in om samen gericht, dus selectief, te veranderen. Het helpt dat zij daarbij al enigszins kunnen inspelen op de grote veranderingen die als het ware al vaag in de lucht hangen. Het soort organisme dat het best in staat is informatie uit zijn omgeving over komende en zichtbare veranderingen op te vangen en daarna in verbinding te brengen met eerdere ervaringen (geheugen), zal de beste aanpassing vinden.

De mens zou dus met zijn hersenen heel goed kunnen scoren, ware het niet dat zijn bewustzijn hem in de weg zit. Smuts zegt dat dat laatste komt doordat het bewustzijn van de mens een orgaan is dat pas heel kort in de maak en daardoor verre van volmaakt is. Hij legt dat als volgt uit: Toen ons bewustzijn ontstond werden wij ons steeds beter van onze omgeving bewust. Dat maakte echter ook dat we ons geleidelijk zorgen over morgen en de verdere toekomst gingen maken. Daarom wilden we steeds meer onze toekomst gaan regelen en alles beheersen, hetgeen door onze toenemende kennis ook steeds meer mogelijk leek. Niet alleen gaf dat ons het idee dat de wereld maakbaar en beheersbaar is, maar het gaf ook machtige leiders een kans om zich te bewijzen. Dat leidde tot steeds grotere oorlogen.

Jan Smuts heeft voorspeld dat die collectieve domheid, die ook maakt dat we met onze hele omgeving zo verschrikkelijk slecht omgaan, op een zeker moment zal bijdraaien als daarvoor de noodzakelijke prikkels uit de natuur komen. Dan zullen wij collectief onze intelligentie eindelijk goed gaan gebruiken. Maar daarvoor zullen we ons de relaties van heel veel dingen een stuk beter bewust moeten worden. Smuts geloofde er vast in dat vóór die tijd al veel ernstige conflicten voorkomen kunnen worden als mensen bereid zijn om elkaar met respect te behandelen en in een open dialoog proberen om de ander zo goed mogelijk te begrijpen. Daarom stak hij ook na de mislukking van de Volkenbond en ondanks zijn hoge leeftijd veel energie in het werk voor de oprichting van de Verenigde Naties. Het heeft maar weinig gescheeld of hij verrichtte de officiële opening van de oprichtingsvergadering van de Verenigde Naties in april 1945 in San Francisco. Pas op het laatste besloot President Truman om die opening te verrichten. In 1948 heeft Smuts voor de BBC gewaarschuwd dat de VN zich vooral niet als een wereldregering moest gaan gedragen. Dat is begrijpelijk, omdat dat immers strijdig was met zijn opvattingen over de aard van een geheel. Toen pleitte hij ook voor de oprichting van de Veiligheidsraad.

Terugkoppeling naar de telers

Mijn waarnemingen uit de zeven gesprekken heb ik eind 1997 in een voordracht voor honderd telers kunnen bevestigen. Zij herkenden zichzelf in alle aspecten. Zij begrepen wat ik met het 'individuatieproces' bedoelde en zagen in dat zij geheel onbewust samen door zelfordening een echte 'lerende organisatie' waren

geworden. Ik heb de gesprekken gevoerd nadat directeur Jac Teelen van 'Bloemenveiling Holland' mij een eerste inzicht gaf in deze ontwikkeling. Hij onderstreepte dat zijn eigen inbreng zich had beperkt door de telers te vertellen welk proces de veiling zelf in 1993 was begonnen. Toen had de directie onderzocht welke rol de veiling eigenlijk voor de omgeving had. Daar was uitgekomen dat de *core business* van de veiling was om de sierteelt met de bloemenhandel te verbinden. Alle activiteiten van de veiling die daar niet op waren gericht, kregen vanaf dat moment een lage prioriteit. Jac Teelen vertelde mij dat hij had ervaren hoe groot het belang van 'loslaten' is. Hij was alleen op bepaalde momenten voor een klein deel van het hele complexe proces een katalysator geweest. Had hij zich op andere momenten en andere plaatsen met dit proces bemoeid, dan zou dat alleen tot vertraging van het hele proces hebben geleid.

Ik was die keer bij Teelen op bezoek omdat ik had gehoord dat de veiling met het toepassen van *scenario planning* wilde beginnen, een term die ik sinds kort van Shell kende. Ik had de veiling als adviseur ooit helpen zoeken naar een manier om beter met IT om te gaan. Nu wilde ik graag weten wat zij met *scenario planning* beoogden. Wij zijn daar in ons gesprek vrijwel niet aan toegekomen. We vonden de ontwikkeling van de sierteelt veel spannender.

Conclusie

Nu het thema 'maatschappelijk verantwoord ondernemen' snel aan interesse wint is de kans groot dat ook andere branches het belang van de collectieve individuele ontwikkeling van de siertelers gaan inzien. Aan dit verschijnsel is inmiddels zelfs een leerstoel gewijd, ingenomen door professor André Wierdsma van Nijenrode. Zelf heb ik deze kennis en ervaring gebruikt om een ontwikkelingsproces in tien stappen te schetsen, in het artikel '*Duurzame Ontwikkeling en universiteiten*', dat op 12 februari 2003 op de website van het 'Netwerk Duurzaam Hoger Onderwijs' (www.dho21.nl) is geplaatst. Ik hoop daarmee bij te dragen aan de versnelling van de integratie van het streven naar duurzame ontwikkeling in het universitair onderwijs. De beste weg om zo veel mogelijk aan duurzame ontwikkeling te gaan bijdragen is naar mijn mening het ontwikkelen van een *holistic approach*, maar dan wel zoals Jan Smuts het woord holisme bedoelde.

Literatuur:

- Hans Achterhuis, De erfenis van de utopie, Ambo, Amsterdam, 1998
- Carl Jung, e.a., De mens en zijn symbolen, Lemniscaat, Rotterdam, 1966
- Jan Smuts, Holism and Evolution, 1926, 1927, 1936 en 1987
- Loet Leydesdorff, A Sociological Theory of Communication, 2001

Voor u gelezen:

Het kan gebeuren dat de stem van het geweten niet klinkt, omdat er op een dieper niveau iets mankeert, omdat, ten diepste, het verlangen en streven naar het goede ontbreken, omdat, met andere woorden, de dader de wanhoop nabij is. In dat geval is een radicale verandering noodzakelijk: het is nodig dat de vertwijfelde weer hoopvol gestemd raakt. Dat gebeurt als iets of iemand te hulp schiet en het zicht op het goede opent. In het perspectief dat dan ontstaat, kan ook de stem van het geweten weer spreken en gehoord worden. Het geloof in de hulp die geboden kan worden, wordt prachtig vertolkt door Alice Walker³⁶:

GEHOLPEN worden zij die ieder uur weer iets in de Schepping ontdekken om te bewonderen. Hun dagen zullen overlopen van schoonheid en de donkerste kerker zal geschenken bieden.

GEHOLPEN worden zij die alleen ontvangen om te geven. In hun huis zal zich altijd de wederzijdse kracht van vrijgevigheid bevinden en in hun hart het begin van een nieuw tijdperk op Aarde: wanneer er geen sleutels nodig zijn om de harten te ontsluiten en er geen sloten op de deuren nodig zijn.

GEHOLPEN worden zij die van de vreemdeling houden; hierin weerspiegelen ze het hart van de Schepper en dat van de Moeder.

GEHOLPEN worden zij die er tevreden mee zijn zichzelf te zijn. Het mysterie zal nooit aan hun leven ontbreken en de vreugde over de ontdekking van het eigen ik zal constant zijn.

GEHOLPEN worden zij die van de hele kosmos houden en niet alleen van hun eigen kleine landje, stad of boerderij, want aan hen zullen het ononderbroken web van het leven en de betekenis van de oneindigheid geopenbaard worden.

GEHOLPEN worden zij die een sober leven leiden en merknamen noch modegrillen kennen. Zij zullen iedere dag als in de eeuwigheid leven en elk moment zal even vol zijn als het lang is.

GEHOLPEN worden zij die van anderen houden *compleet met* hun fouten. Aan hen zal een helderheid van inzicht worden geschonken.

GEHOLPEN worden zij die ook maar iets creëren, want zij zullen de opwinding van hun eigen conceptie opnieuw beleven en beseffen dat ze deelnemen aan de schepping van het Universum waardoor ze verantwoordelijk en opgewekt blijven.”

(Uit: *Cultuurfilosofie*, Uitg. Damon 2002 – hfdst 19, p. 702: Edith Brugmans: *'Morele sensibiliteit en katholieke denken'*. – Eerder verscheen een *recensie* van het boek *Cultuurfilosofie* in GAMMA jrg. 10, nr. 1 op p. 56-57.)

³⁶ Walker, A., *The Temple of my Familiar*, New York, 1989. Nederlandse vertaling: *De tempel van mijn gezelschap*, Amsterdam, 1989.

Pro-GAMMAatjes

- WERELDBURGERS TUSSEN OORLOG EN VREDE - De Humanistische Alliantie organiseert samen met het humanistisch Vredesberaad en HIVOS op **zaterdag 21 juni**, Wereldhumanismedag, het congres 'Wereldburgers tussen Oorlog en Vrede' met 3 thema's: 1. de inhoudelijke humanistische visie op geweld en vrede 2. de organisatorische rol van humanistische bewegingen en 3. hun rol in de praktijk van vorming, raadswerk, asielopvang. **Tijd: 9.45 – 14.30**, waarna dialoog onder het genot van een drankje. **Entreprijs: € 10,-** te betalen aan de zaal **Ottone, Kromme Nieuwe Gracht 62, Utrecht** . Programma onder voorbehoud: 10.30 uur gesprek met Babu Gogineni van de International Humanist and Ethical Union over o.a. de cultuur van geweldloosheid van de VN; 11.00-12.15 uur: Workshop met hoogleraren van de Universiteit voor Humanistiek en Stichting Socrates; 12.15-13.45 uur lunch, informatie, ontspanning; 13.50-14.30 Slotdialoog, Impressies uit de werkgroepen. De Agenda voor humanistische organisaties. Wat zijn de toekomstperspectieven? Reacties van Ineke van der Wel (voorzitter Alliantie), Harry Kunneman en Marius Ernsting (bestuursleden Alliantie). **Aanmelden:** ><http://www.human.nl>< **Voor meer informatie: 030-2390113.**
- **In de Brakke Grond 'Vlaams Cultuurhuis', Nes 45, Amsterdam** vindt t.m. zondag 22 juni een expositie plaats van de Belgische kunstenaar Koen Vanmechelen, getiteld *The Cosmopolitan Chicken*. Openingsuren: ma. 10-18 uur; di. t/m vr. 10-20.30 uur; za. 13-20.30 uur; zo. 13-17 uur.
Wij vermelden dit in GAMMA omdat Koen Vanmechelen een kunstwerk met dieren maakt, waarbij de mens de evolutie van de kip in eigen hand neemt. In Limburg startte hij een verrukkelijk kweekprogramma op, dat koers zet naar *The Cosmopolitan Chicken* oftewel de Superbastaard. Kippen uit alle landen ter wereld verenigt hij door kruising. "Dit gaat over de genen, over genetica, over het kweken. Het geeft mij een zicht op de tijd en op de toekomst. Mijn taak als kunstenaar is dat ik dingen, die schijnbaar onzichtbaar zijn, zichtbaar moet maken. De verdere analyse is, denk ik, niet aan mij," aldus Vanmechelen. Het kippenuniversum, een metafoer van het leven, werpt vragen op omtrent globalisatie, racisme, nationalisme, monogamie en polygamie, fertiliteit, genetische manipulatie. De wetenschappelijke wereld is alvast geïnteresseerd. Samen met een gynaecoloog heeft de kunstenaar een Engelstalig tijdschrift opgezet: *The Walking Egg*. Naast wetenschappelijke artikelen over voortplantingsproblemen, treden er onder meer filosofen aan. De spraakmakende Duitse filosoof Peter Sloterdijk is niet afkerig van prenatale selectie: "De traditionele middelen om de mens te temmen zijn uitgeput. Misschien slaagt de biotechnologie daar wel in." Met eugenetica heeft het kweekprogramma niks te maken, maar het kan dergelijke discussiepunten wel aanraken. (Uit het tijdschrift *Kunstbeeld*, nr. 51)

- **oktober/november 2003 – 4 weken naar Nepal** – met Madat Nepal. Deze organisatie importeert voor wereldwinkels goederen uit Nepal. Met de opbrengst worden daar allerlei projecten op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg ondersteund. Via een jaarlijks reisprogramma brengt zij echter ook onze cultuur in contact met die van Nepal. Het programma bestaat uit een trektocht in de Himalaya onder leiding van een Nepalese gids en uit culturele en religieuze excursies. Men bezoekt: *de grote stupa van Bodhnath, het Tibetaans boeddhistisch centrum en pelgrimsoord; * boeddhistische kloosters waar een puja (dienst) kan worden bijgewoond. * Swayambunath, de boeddhistische monkeytempel met uitzicht op de Kathmanduvlei; * Pashupatinath, het hindoeïstisch tempelcomplex aan de heilige rivier de Bagmati, waar lijkverbrandingen plaatsvinden; * via een mooie wandeltocht Changu Narayan, de oudste hindoeïstische tempel (ca 2000 jaar), gewijd aan Vishnu; * Durbar squares, tempels en paleizen in Kathmandu, Patan en Bhaktapur; * Thimi, een dorpje waar vrijwel de gehele bevolking betrokken is bij het pottenbakken; * Bungemati, een houtsnijdersdorp; * Ook kunnen ateliers van Thangka-schilders, wierookmakers en zilversmeden worden bezocht; * Vanuit Bhaktapur als thuisbasis worden het Dasain- en Tiharfestival bezocht. Dasain is het feest van de negen Durga's, de beschermheiligen van Bhaktapur, waar dan ook de negen tempels staan. De inwoners van Bhaktapur geloven dat de stad door hen bewaakt wordt. Tijdens dit feest vindt er elke dag bij een andere tempel een indrukwekkende dienst (puja) plaats. Een traditionele Newarimaaltijd hoort bij dit bijzondere feest. Na de trektocht is het Tiharfestival. De twee belangrijkste dagen hiervan zijn Laxmi puja en Baaitika. Laxmi is de godin van licht en welvaart. 's Avonds worden door de hele stad duizenden olielampjes aangestoken. Het is een fantastisch gezicht. Baaitika is voor de Nepalezen het belangrijkste en meest vreugdevolle familiefeest. Op deze dag krijgen de broers de zegen (en bescherming voor het komende jaar) van hun zussen. Het ritueel dat hierbij plaats vindt is wederom bijzonder en kleurrijk.

De reissom bedraagt 900 dollar exclusief de vliegreis en een gift van € 125,- aan Madat Nepal, het visum, de inentingen, fooien reisverzekering en maaltijden voor 14 dagen Kathmandu. In verband met de groeps grootte van 10-15 personen is snel opgeven raadzaam, eventueel voor het volgende jaar.

Inlichtingen: Pauli Gerritsen 033-4622206 - email: >rob.pauli@hccnet.nl<
Zie ook de website: >www.madatnepal.nl<

- Als een **vrijzinnig trefpunt voor spiritualiteit, cultuur en ethiek** profileert zich de website >www.zinweb.nl<. Hier vindt u naast een agenda o.a. een button 'kiosk' met de presentatie van tijdschriften als Michsjol, Adrem, VrijZicht, Interpretatie, Volzin, Tijdschrift voor Geestelijk Leven, Ruimte, Streven, Albert Schweitzerkrant, Vieren, In de Marge, Wijsgerig Perspectief, Herademing en ... als alles goed gaat, in de toekomst ook *GAMMA* met inhoudsopgave van de nieuwe nummers.